

ШЫНЫ

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 120 (15941) ♦ 1997 чылдың ноябрь 29, суббота ♦ Ат салган шагы 22.45 ♦ Садар өртээ 1000 рубль

ӨРЕЛЕР ЭГИТТИНЕР ЧӨВҮЛӨЛ ХУРАЛ УЖУРЛУГ.

Декабрь 25-те, вторникте, РФ-тиң Чазаның Даргазынын оралакчызы О. Н. Сысуевтиң даргалааны-биле ажил төлевиринге өрелерни дуглап төлээриниң дугайында айтырыг талазы-биле РФ-тиң регионнар удуртукчуларының селектор чөвүлел хуралы болуп эрткен.

Чөвүлел хуралдың ажылында РФ-тиң саң сайдынын оралакчызы В. Б. Христенко, Россияның Күрүнениң үндүрүг албанынын удуртукчусунун бирги оралакчызы В.В. Гусев олар киришкен.

Россияда өрелер талазы-биле байдалдың ниити тодарылгазының дугайында кыска дыңнадыгы О. Н. Сысуев кылган. Ооң адааны сан-чургай-биле алдырга, ажил төлевириниң талазы-биле өрелерниң ниити түңү 9,6 трлн. рубль болуп турар. Өрелери чок, эвээш санның регионнары база аңаа адаан. Ындыгларның санынга Москва, Санкт-Петербург хоорайлар, Ямал-Ненец округ, Еврей автономнуг округ хамааржыр. Олег Николаевичиниң санап турары-биле алырга, Новосибирск, Калининград областарда, Хабаровск крайда, Коми Республикада күрүнениң өрелериниң түңү ыңдыг кончуг улуг эвес. А Киров, Ульяновск, Оренбург областарда, Сибирьде, Ыраккы Чөөн чүкте дүшкүүрлүг байдал тургустунган. Маңаа хамаарыштыр Чазактың туружун ол илези-биле тодараткан. Өрелерни дуглаарынга көрдүнгөн акшатогерик төлөөшкениниң чуруму хажыдышкын, өскерилге чок арткан. "Айтырыг бөгүн мындыг янзылыг тургустунуп турар — деп, Олег Николаевич чугаалаан. — Ажил төлевиринге өрелерни чок болдурарының талазы-

биле бөгүн кымда боттук курлавырлары барыл?

Ажил төлевиринге өрелерниң тургузуунуң ниити тодарылгазын РФ-тиң саң сайдынын оралакчызы В.Б. Христенко кылган. Россияда ол чаңгыс аай эвес. РФ-тиң 15 субъектинде өрелерниң өзүлдезин болдурган, 69-унда ооң кудулаашкыны демдеглеттинген. Ол чамдык таарымча чок илерээшкениниң дугайында чугаалаан болгаш Чазактың бо талазы-биле туружунуң шыңгыраанының түнелинде, РФ-тиң Саң яамызы, контроль-ревизия эргелели РФ-тиң бүгү субъектилеринден кээп турар отчеттарның, ылаңгыя акша-хөреңгиниң чөп ажыгларының дугайында айтырыгның утка-шынарынче кончуг хынамчалыг көрүп эгелээн. Сөөлгү каш хонуктарның дургузунда РФ-тиң Саң яамызынга ажил төлевиринге өрелерни дуглап, төлөөшкениниң чорулдазының дугайында черле чүгээр медээлер кээп эгелээр боор дээрзинге идегеп турарын В.Б. Христенко илереткен.

Федералдыг бюджетче үндүрүг кирилделериниң дугайында кыска дыңнадыгы В. В. Гусев кылган. Ооң дыңнатканы-биле алырга, Ингушетия, Лиецк дээр ышакш регионнар үндүрүг кирилдезин долузу-биле хандырган. Үндүрүг хүлээлгелериниң болурчогуур деңгелиниң 50 хуудан эвээшти Чукотка, Магадан, Амур областар, Сонгу Осетия-Алания Республика күүсеткен. Үндүрүг хүлээлгелерин күүседире-биле бүгү-ле болурчогуур хемчеглерни алырын регионнарың удуртукчуларындан В.В. Гусев дилээн.

Боттарының регионнарының айтырыгларының талазы-биле

Чөвүлөл хурал УЖУРЛУГ.

Киров, Архангельск, Оренбург, Кемерово областарның, Башкортостан Республиканың, Ханты-Манси автономнуг округтун төлөөлери сөс ап, чүве чугаалаан. Новгород областа ажил төлевириниң өрелериниң хемчээлин бир ай чедир кызырганының дугайында ук регионнуң чагырга даргазының оралакчызы М. П. Федорова чугаалаан. Өрелерни кызырганының кол "аргаларының" бирээзи — акша-хөреңгиниң чөп ажыглары, удур-дедир санаашкынар практиказы деп ол демдеглээн. "Бистер боттарывыстың эмчилеривистин болгаш башкыларывыстың дайзыннары эвес бис, биести өлүрбейн көрүңер", — РФ-тиң Чазаның кежигүннеринге чамдык регионнар удуртукчуларының чугазының кол утказы мындыг болган.

Селектор хуралды түнөп тура, О.Н. Сысуев январь 1-ге чедир ажил төлевиринге бүгү өрелерниң төлөөшкениниң дугайында РФ-тиң Президентиниң Чарлының пунктулары күүсеттинген турар ужурулг дээрзин чугаалаан. Бо талазы-биле "дүргөн хөделишкенини" 12 бригаданы тургузар, оларны ажил төлевириниң талазы-биле өрелерниң хуусаазы 4 ай ашкан регионнарже чорудар. Ук бригадаларның кежигүннери кыска хуусааның дургузунда өрелерни чок болдурарының талазы-биле боттарының үзел-бодалдарын кириер. О.Н. Сысуев ажил төлевиринге өрелерни чок болдурарының айтырыгының чүгулазын онзалап демдеглээш, ук айтырыг талазы-биле база бир чөвүлел хуралды декабрь 20-де эрттирери көрдүнгенин дыңнаткан.

Рита САМБУ.

ЧОНУНГА БЕРДИН-ГЕН КИЖИ ХЕРЕК

"Эрге-чагырга, кымның кандыг политиктиг күштерниң, бөлүктөрнүң холунга кирер ирги?" дээр чижектиг кыйгырыгларлыг айтырыглар сөөлгү үеде каяа-даа база катап салдынып, динмиреп эгелээнин эскерип тур бис. Ындыг чүүл бир-ле улуг политиктиг болушкунуң бүдүүзүндө эгелээр деп чүүлдү амгы амыдыралывыс чаңгыс эвес удаа бадыткап келген. Бөгүн Тыва сонгулдаларның бүдүүзүндө турар чүве болганда, ыңдыг янзылыг кыйгырыгларны сонгулдаларга белеткелдин суртаал ажылын эгелээни кылдыр билзе эки.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың сонгулдалар мурнунда Тываның чонунга кыйгыры-биле таныштым. Ында бодалдарның хөй кезини чүүлдүгүзүнүшкүн-биле хүлээп көрдүм. Шынап-ла, Президентиниң демдеглен турары дег, сонгулда мурнунун демисели эгелевээнде-ле, хоозун сөс-домаа-биле хөйүнү төөредип, будулдуруп, алгыржып эгелээн кижилер тытып келди. Ындыгларның көгүдүлгезинге, күткүүшкүнүңге алызгык дег, чүвениң алыс кедизин бодап билбес, чүгле бөгүнгү хүн-биле чурттап, чонунуң салым-чолу дээр сагыш човаашкын чок кижилерниң тыва ара-албаты чонун аразында хөй эвес-даа бол, барын билер болгаш, бо кыска чүүлүмнү сагындырыг кылдыр бижип олур мен.

Чүгле мен эвес, а найысылалдың чурттакчыларының барык дөгерези Кызыл хоорайның чагырга даргазының дүжүлгезинге эртем-билини четчир, улус-чон-биле ажилдап билер, карачал чоннуң амыдырал-чурталгазын хүн бүрү бодап олурар бөдүүн, биче сеткилдиг, үлө-херекке карак ажиттаар чоруктар-биле эптеш чок дарганы сонгуп алырынга сонургалдыг болбайн аан. Хоорайжыларның амыдыралының байдалы шилип алган даргазының ажил-чорудулгазындан чүнүң-даа мурнунда хамааржыр чүве болганда, шынап-ла, чеди катап хемчээп тургаш, чаңгыс кезер үевис келген. Шың шилигеден хамык чүүлдер хамааржыр деп олурарым ол.

Амыдыралывыста чедир шиитпирлеттинмээн айтырыгларны

салаа баяп санаары берге. Чединмес болгаш хөй ажы-төлдүг өг-бүлелерниң айтырымы, электриждилге, чылыг, харылзаа ажылы, дүжүт ажаалдазы, ажык болгаш ажыт ажыл чок чорук, чедир туттунмаан чуртталга бажыңнарын болгаш социал-культура албан черлериниң тудуун этчизинге чедирери, корум-чурум, хоойлу-дүрүм айтырыглары дээр, оон-даа өске. Бо бүгү чаңгыс хүн шиитпирлеттине бербес айтырыглардыр.

Ындыг болзажок, ол бүгү чүүлдерни тыва чазактың, ооң бирги удуртукчусунун багай ажылы кылдыр чыпшыр тудар дээр хөөннер моон мурнунда-даа сонгулдаларда, ол-ла буруудадышкынар ам база көдүрлүп үнүп тур. Бо чылдын мартта эрткен Президент сонгулдаларына Кызылдың сонгукчуларының хөй бадылаашкынын алгаш, аңаа сорул кирген А. Кашин дээрги ынчан-на "удавас болур хоорай чагыргазының даргазының сонгулдаларына мээр тиилелем бүүрелдиг болур" деп турамык сеткилин илередип, ам кээп ол чүткүлүн бижыглары-биле Чазакка удур, эң ылаңгыя чоннуң бүзүрелин чайынналчак тиилелге-биле чедип алган Ш. Д. Ооржакка удур чаргы-чаалыны өөскүдүп турар апарды. Ындыглар чаңгыс Кашин-биле кызыгаарланмайн турар. Бодунуң хире-шаан бодап билбес, ол хирезинде эрге-дужаалзырактар көстүп келген болгаш ам-даа көстүр.

Найысылалдың мэри, өскээр чугаалаарга, ээзи болупку дег кижини тыва чонувустун аразында бар. Чоннуң кызы, огу төне бербээр. Оларның аразында бедик культуралыг, ажыл-ишчи, интеллигент кижилер хөй. Херек кырында ыңдыгларны депшидээлинер — деп, Кызылдың чурттакчыларын кыйгырдым.

"А сен кымны саналдаар сен?" деп чамдыктар мээр бо чүүлүмнү номчааш, айтырыксаар чадавастар. Ындыгларга бодунуң амы-хуумда бодалымын чажырбас мен. Бирээде, Зоя Назытьевна Сатты хевээр артырза деп саналдыг мен. Ол хоорай чагырыкчызы болуп ажалдаш, хөй арга-дуржулганы, дадыгышкынын алган, чедер-четпестерниң силгишкенин көрүп келген болгаш кандыг хемчеглерни алза чогуурул деп түннелди үндүрүп билер.

Ийде, ТР-ниң Дээди Хуралының депутаты Мерген Кыргысович Анай-оол. Ону мен аныяк, дидим, шиитпирлиг, төрөөн чонунга, чуртунга бердинген кижини кылдыр билер мен. Оон аңгыда, ол хоорай чагыргазына ажилдап чораан арга-дуржулгалыг кижини. Бодунуң үезинде ол Шагаан-Арыг хоорай Советиниң даргазынга, Кызыл хоорайның чагыргазының муниципалитет өңчү-хөреңгизин эргелеп башкарат талазы-биле комитеттин даргазынга ажилдап чоранын билер бис. Ындыг төлээде, ол хоорай амыдыралын хөлчөк эки билер.

Товарищтай Ховалыг. Кызыл хоорай.

Албан езузунуң медээлери

АК СЕТКИЛДИГ АЖЫЛЫ ДЭЭШ

ТР-ниң Дээди Хуралының 1997 чылдың ноябрь 19-та үндүргени № 936 докталын езугаар кадык камгалал адырынга үр үеде ак сеткилдиг ажылы дээр Кызыл хоорайның № 1 поликлиниказының профилактика салбырының эр-

гелекчизи Татьяна Санаевна КЫЗЫЛ-ООЛДУ, ол-ла поликлиниканың карак кабинетиниң эмчи сестразы Алевтина Павловна Целищеваны Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

***
Улус ажил-агыынга үр үеде ак сеткилдиг, үре-түннелдиг күш-ажылы дээр база күш-ажылчы ачы-хавыязын үнелеп көрбүшаан, ТР-ниң Дээди Хуралы Россияның транспорт инспекциязының Тывада республика салбырының саң килдизиниң начальниги Александр Ооржакты ООРЖАКТЫ Тыва Республиканың Дээди Хуралының Хүндүлел бижии-биле шаңнаан.

Байыр чедиришкени

ЧҮРЕКТИҢ ХАНЫЗЫНДАН

Бистиң дунмавыс, угбавыс, даай-ававыс Зоя Петровна ДАМДЫН ноябрь 18-те 50 харлаан.

1972 чылда Кызылдың башкы институтунуң биология-химия факультетин дооскаш, хып дээр чалы кыс өскөн-төрөөн, ногаан шыктыг Би-Хем кожунуң Тарла суурунга башкылап ажилдап эгелээн. Биче сеткилдиг ишчи, бөдүүн, аныяк башкы чоннуң, кады ажилдап турар эш-

өөрүнүң, өөреникчилериниң-даа хүндүткелин чаалап алган.

Амгы үеде Туранның ийи дугаар ортумак школазында башкылап чоруур. Өөреникчилери быжыг эртем-билиг чедип алзын дээр, ол кызып ажилдап турар. Бистерни, хөй санныг дунмаларын, оларның ажы-төлүн, амыдыралдың оруунче ужуктап кирип чоруур буяныг дунмавыска, угбавыска черге чедир мөгейдивис.

Чымыраарып чоруп алган, Чылар, чылбас оожум чанныг,

Чем чөмзиг, холу чымчак, Чагып сургаар угбавыс сен. Дээди эртем шыпшыын четкен, Деткиччивис угбавыс сен. Дунмалары көвей биске — Угба-даа сен, ава-даа сен. Эргим ынак угбавыска, Энерелдиг даай-авага Төрүттүнгөн хүнүң-биле Байыр-тудуп, мөгейдивис.

Дунмалары, күүдээлери, келээшкери.

***
Зоя Петровна ДАМДЫНГА Кайгамчыктыг эрес чаңгы, Кара чаштан кызымак сен, Кежээ-шалып төлептиг бооп,

Бисти өөртүп, ам-даа чуртта. Бежен харны хөй деп канчаар, Кижини орту назы-дыр ол. Бергелерге торулбайн, Ам-даа улам бурунгаар-ла. Бичини чаштар кижизидер, Берге ишке торулбаан сен. Чонун, өөрүн дөгерези Чоргаарланып чор бис, дунмам. 50 харга бертсинмейн, 60 харга алдыртпайн, 70 харга четтирбейн, 80 харны сезинмейн, 90 харга торулбайн, 100 харга чедир чуртта.

Үбалаары, гестелери.

ЫРЖЫМ БУЛУҢ, ЫРАК

1. АМЫДЫРАЛ-ДЫҢ ТӨВҮ — ШКОЛА

Анаа бодап көөргө, Эрзин кожуунун Качык суур ындыг-ла кончуг ырак эвес хире. Нарын суурдан дорттап чоруурга, 85 километр чер болду. Ол — ортумак хемчээл. Анаа чедир үш орук бар чүве-дир. Автомашиналарнын орук хемчээп, дугуюнун дескинери база үш аңгы — улуг-бичезинден хамааржыр: “КамАЗ”-тар, “Зилдер”, “УАЗ-иктер”... А “Москвичилиг”, “Жигули-лиг”, ылаңгыя “Запорожец-тиг”, “Окалыг” ынаар углаан ажы-даа чок. Чаыс-чайыктыгда, харлыгда ынаар углаар-ла кижиле углаар, сезон аайы-биле калбак ыаш, элезин, илчирбе чокта бээр, боже семээн херек чок. Эрзинни хову-ла дээр. Езулуг “Саглы ышкыш хову болза, сагыш ышкыш чүве болза” деп чүвөң борта, мунгаш аыргага сагышка кээр чорду. Демги сезен-тозан километр аразы черни бис таптыг-ла 4 шак эртивис. Кургаг, эки, күскү үеде безин аан. Даг-даш, тайга-езим, арт-сын колдадыр теп үнер чүве болганда, дүшкеш, машина соондан элейтип, херек болза идер, быралаар черлер кайы хөй. Кандыг-бир дуза хереглети-не бээр болза, ону бо чооктан манаан база ажы чок. Аккыр өгдери чүгле Нарын, Качык, суурларнын чоогунга көрүп болур. Чайын, күзүн мүн-не чүгээр.

А тос-тостуң соогунда ынаар, оларга чадаг чедер харык турар деп бе? Эрткен чайын Качык школазынын аныяк башкылары ийи суур аразына бир хондур, бир хүнзедир кылаштажып четкен чери база бар.

Чүгле Качык суурнуң боду, өгдери санаваска, 25 бажыңныг. Ниити сумуда 2 муң ажыг улуг-биче кижилер чурттап турар хирезинде, автомашина база хиреле де. Мооң мурнунда Качыктын ырак кожазы Кунгуртугунун ийи машиназы бот-боттары аразында үс-күлөшкөн таварылга база болган дээр чүве. А ам үс-күлөжирден, дың кара чаңгыс — “дүрген дуза чедирер” (!) “УАЗ-ик” үрелген, өртөгдө турарын көрдүвүс.

Качык суурнуң чогуум “төвү” — ында 9 чыл школазы чорду. Чок-ла бол-

за, ажы-төлү ында өөренип турар, чок-ла болза, боттары ында ажылдап турар. Орук-чирик чок, ам ырак, ам ыржым дирткең булуңче кым баарыл?... Бо өөредилге чылында школа директору Б. О. Сенгин баштаан үш-ле башкы арткан, а өскелери—чаа улус. Чартыы 11 класс дооскан аныяктар, азы болза усшевер, акый берген кырганнар, ийет-ийет, башкыларнын дең кезии. Шаг-төөгүдө ТАР, ТАО үелеринде 4 класс доосканнар башкылап, школа эргелекчилеп турган үени бодаарга, 11 класс дооскан бышкан билиглиг оолдар, кыстар ажырбас хире, улаштыр өөренир эжик кезээде ажык. 1960 чылдарда Нарынга богүн бистиң-биле кады чорааннарнын бирээзиниң чаңгыс классчызы Нима Дакаа ортумак школаны, Кызылдын педагогика институтун кайызын-даа хуусаа бетинде, бола черлерден үнмейн чыда, эки демдектерлиг дооскаш, пионер вожатыйындан өөредилге эргелекчининге четкенин төөгү сактыр.

2. МОЛДУРГА ӨРТЕКТИГ “ШООДАЙ”

Эмнелге черинге машина турары албан. Ол барза-барза, кижиниң амы-тыны-биле хол-башкан болгай. Ийиги машина школага турар ужурулуг: хаван-чадаг дөө ол 90 км Нарындан, 120 км кожуун төвүндөн, 330 км найысылал Кызылдан чем-аыш сөөртүрү белең бе? Ооң кадында, ажы-төлдү дыштанылгаларда аал-оранынга онча-менди чедирери, аппаары болгаш от-көс айтырыгылары база бар болгай. Шагта амгы суму чагырыкчызы Б. Б. Кунгаа чамдык улуг даргалар ышкыш “Малчын-нарга Кызыл хоорайга шилден бүткен аалчылар бажыңы тудуп бээр мен” деп азаап тургаш, Ч.-Д. Ондар дег Москваже көшпээн-даа бол, күзүн хөй токлак дүжүрер, интернатка тууйбудан суугулар туттурар дээн азаашкынарны кылган, ыңчалза-даа бүдүрбээн. Одаар ыашты азаан суму чагырыкчызынын эвес, а кожуунун өөредилге килдизиниң дузазы-биле школа директору ону четчири-биле, озалдап-даа бол, дүжүрүп алган. А суугулар бөгүнгө чедир чок, орнунда өрткө айыылдыг изиг-демирлер — өрээл санында.

Суурда машина чок болганындан кандыг-бир аар,

чиик-даа автомашина көстүп келири — күзел. Халас конфета, пряник үлөп турган-даа дег, дөгере кезек када чыгып келир. Интернатта бичии уруг-дарыг дээрден башка, улуг улус оларнын амданын шагда хевээр барык уттупкан деп болур. Ынчанмайн канчаар, садыг-магазин бар эвес. Бистиң машинавысты чон биче када үглөп келди: баар-базар чер чок кылдыр долганган. Чамдыктары чырык киирер электриктер келген деп өөрүшкүлүг бодаан, а өскелери — хап-саваларын азынган, эгиннээн, колдуктаан, “Коммерсантылар келген деп бодадывыс” деп бо. Бактаар, “чаг берген кижиле” чаргылдажыр эвес, суурну, сумуну чемгерип, хепкерип турар улус — болар. Өртөктер ызырар дээш ам канчаар. Чонда акша бар эвес. Кыдат чин сөөртүкчүлери-даа сагышка кирер: бир шоодай далган азы чигирге деннежири молдурга азы 2 баш хой, азы чедишкен 2 серге. Аштаар эвес, алыр апаар.

Ынчап турарга, каш мал өзер бе: садыг чок болганда, хлеб херек. А бир шоодай далган хлеб бышырарга, үр-болур бе, чок... Маңаа келген далган-тараа-даа, моон чоруткан демги мал-маган-даа бир денге чиртине бээр болгай. Чизин дээш бүдүрүп турар далган хамаан бе, өссүн, көвүдезин дээш азырап турар малывыс-ла харааданчыг-дыр. Бо хевээр уламчылаар чүве болза, каш чыл эртсе, дуялуг чүве бо мынчаар артар деп бе?

Кожуунун хереглечилер ниитилели аар өртөктиг бараан эккеп каар, ону алыр акша үнмес, пенсия, пособие чүге-даа чедишпезин биле-тура-ла, борбак садыын ол чер хаап каапкан. Чылдагаан чаңгыс — орулга чок.

Чүү деп чүвөл бе? Чондан чүгле акша-көпөөк уштуп, орулга алыр дээш садыг черлерин тудуп турар чүве дег. Ырак черде чонну мынчаар кызагдаарга, болуру бе? Хереглечилер ниитилели дээр-ге коммерсантылар уязы эвес-ле болгай, а хуучуларнын боттарынын эрге-ажыын камгалаан чер эвес чүве бе? Хуучулар дээр-ге чон-на-дыр. Олар чок болза, ооң турган херээ чүл? Хуучулар кежигүнүндөн дарый үнерин Качыктын чону бодап эгелээнин чүү деп билжил?

3. ИШТИ-ДАШТЫ-ДАА — ДУМБЕЙ

Качыкчыларнын бергеде-жип турар бир чүвези — чырык чогу, телевизор көөр хамаанчок, хеп базып кедер арга чок. Бажыңнар иштинде сывырындак демирлерни кош-каш, сайгылгаан эерер черлеринден бээр кылып каан. “Алдыны” бар, ам апаразы херек. Бир сөс-биле дизель азы суг күжү-биле шимчээр биче электростанция (биче ГЭС) тудар. Орук-чирик берге бо оранга кывар-чаар материалдар хөй херек. Орта акша-хөренги, машина-балгат негеттинер болганда, ийиги вариантызы таарымчалыг дег.

Күскээр чайын бо чер чурт-туг хоочун башкы О. Ч. Чывырал ГЭС тудукчулары эк-келген, машина-техника, бензин, аыш-чем чижектиг чарыгдалдарны боду үндүргөн. Борта биче ГЭС тудары амдызында болдунмас болган, чүге дээр-ге, Качыкка атташ хемчигеш, дөө Эрзинниң соңгу чүгүнде барык кызыгаар-лажып чыдары Каа-Хемде Мерген хем дег “хайнып, мөөреп чытпайн” турар, сыык. Бир эвес анаа тудар-дыр дээр болза, хем унунда кезек черни бульдозер-биле казып, суг курлавырын тургускаш, шуралгак үндүрер ужурулуг бис дээр түңнелге олар келгеш, ажылдарны сентябрь 15-те-дир эгелээрин азааш, келбээннер. “Азаанын үш чыл манаар” дээр, ам та чүү боор. А телефон харылаазы, радио та кажан-чежен кииртинер, ол дугайын ам чүгле сактып, дүжээри арткан.

Бо черде ыаш, кат-чимис, аржаан-суг, “тос чүзүн” мал, аң-мең бар-даа болза, амыдыралды улам экижидеринге, ону таарымчалыг болдурарына ажылгыр дээн кижиле холу, ооң кызымаа, чүткүлү четпейн турар. Амгы Качык сумузуунун чагыргазынын эге баштайгы даргазы, суурнуң турар черин шилип тып, баштайгы өргөнни каккан Дашоол Буевич Кунгаа моон чоруткан соонда, чаа тудуглар немежир хамаанчок, таптай турупканын чүнүн-биле тайылбырлаарыл? Чагырга чери турар ужурулуг бажыңда тук барын бар. Ол бажыңны улус ээлеппен, ийе-ийе чурттап турар. Шын кылганнар. Дөмей-ле ээн турар бажыңны канчаар боор. Бажың-балгат чедишпес, берге бо үеде хос бажыңче кире бергеннери олдур.

Хурал-суглаа кылыр дээр-ге, клуб ол чок. Бир шагда колхоз конторазы кылыр дээш, таваан салып каан черге дескиндир олуруп алгаш, хурал-даар улус чорду. Бистер, журналистер-биле журажылганы база маңаа эртирдилер. А кыжын канчаарыл? Кыжын школага кээр, концерт болур апарза, база анаа көөр улус болду. Артистери — улуг-биче чон, башкылар боттары. Кожуун төвүндөн, Кызылдан аалчылар ховар келир, келзе-даа, хуу херектиг, бо чер чурттуг улус. Тываның Президентизи Ш. Д. Ооржак безин маңаа кээп чораан турбу-же, Эрзин кожуунун чагырга даргазы Е. Х. Калга-Хөө, ооң бирги оралакчылары А. К. Доржу, В. Н. Эгер олар ховар аалчылар бооп турда, өске оралакчылар дугайында чугаа чүге турар чүве деп.

Мооң уламындан бе, Качык шында-ла, ыржым булуң болган чер чорду. Ындында-ла талыгыр ырак черде, ам кичээңгейден хоорук болурга, чонга берге-ле. Сумуну, ажылды удуртуп-баштап турар даргалар омаа-хоң. Олар чүгле саазын кырында бар-ла харын. Чагырга даргазы Бадаа Буевич Кунгаа “Качык ажыл-агыйы база удуртуп турар сурагылыг. Ол ийи албан-хүлээлге анаа эвээш болганы ол ынаан, үш

дугаар ажылы база бар, хуузуңда “Уургай” деп арат ажыл-агыйлыг. Ол хиреде суурнуң чурттакчыларынын чартык кезии... ажыл чок.

Оралакчы чагырыкчы Т. И. Шириндивий ол хүн харын, бистиң-биле анаа чедер берген, а дедир база-ла бистиң-биле, харын-даа мурнуң дедир Нарынче ээппен. Соңгулдалар база чоокшулап олар, биргээр чугаалаарга, “думчуу тыртыя берген” даргалар-ла чорду. Үстүндө дем-дуза, быра чок... да боттары чүнү канчаар, ындыг-ла ынаан.

4. ҮШ “АҢГЫ ЧҮКЧЕ”...

Дүмбей караңгы, кывар-суглуг дең ол чок, лаа безин чок улуста чүү боор, караңгыга чагыртыр. Кежээ, ийе сыптаттынмас, солун улуг-каралап шыдавастай бээр-ге-ле, удуп чыдыптар, ол-ла. Ажыл-чын, кежээ, аарыг-аржык улуска кара хилинчек: “адар даң бе, атпас даң бе, агара-ла берген турар” дээнзиг, а узун дүн — уйгужу улуска эки-ле.

Үстүндө дарга-бошкалар кичээңгей салбазындан, аң-кагдынган контора ышкыш, чырык, садыг, клуб, харылзаа салбыры ол чок; ийи эмчиниң орнунга дың кара чаңгыс, бо чер керни, алыс Монгуш уктуг кыс эмчи уйгу-чын чок ажылдап турар, бо суурга чурттаарга, бир-бирде 1812 чылда Сибирьже шөлүттүрүпкен декабристер-даа сагышка кирер дээрзин чугаалап, бир назы өйү эр кижиниң биске чарбыттынып турганында ужуру-ла бар. Башкыларнын, эмчилерниң болгаш тускай эртемниг өске-даа кижилерниң борта үр ызырынмазы база чөптүг хире.

Дөрт ханазын салгаш, соңга-хаалгазын үндүрүп каан 4 аал ишти чурттаар башкыларга көрдүнгөн бажыңны та кым чедир тудар чүве. Акшага үзер байдал бар, оон башка, саат хоорар эзим кыдында суур-дур, пилорама база бар-дыр, хөдөлип болгу дег. Организакчы күш, “Че-ве!” дээш, удуртуп баштаар даргалары аскап турар хире чүве бо. Суурнуң чонунуң:

— Бодувустуң-на уруглары-высты эртем-номга өөредип, буянныг үүлө-херек бүдүрер сургуулувы башкылары чурттаар оран-сава-дыр, манза, шил, шифер бар-ла болза бистер, ада-иелер-даа бол, халас шеф күжү-биле чедир тудуп кааптып болур бис — деп турарына кым каттышпас боор.

И.В. Крыловтуң “Куу, рак, шортан” деп баснязында ышкыш, Эрзинден чагырга даргалары ховар көстүр, суму даргазы кыштап чиир, садып-саарар тараа-быдаазы дээш ол чай чокталган, а үшкүзү соңгулда ыракта мурнунда-ла чонун ээн кааптарга, үүлө чүге бүдөр деп.

Качык чону сыдым, чүген, эзер деринер, оон туржук, даалың, бродни идиктер даараар хөмнү Кызыл херек чок. Абакан, Красноярскиде, Москвада фабрикалардан дудак чок бүдүрер, амданныг чаа-

СУУР

гай хлебти демир-суугуга быжырып аптар турзажок, чамдык бар четпестер ала карак өйөр боор-дур, бо кижиниң сеткилинге аарышкылыг.

Чижээ, кижиге күжү барып-барып школада чедишпес эвес, долгандыр херимнеп каан тайга эдээ, аяң-шыкта школа-дыр, ол хиреде, делгем херим иштинде ыяш барык олуртунмаан. Спорт шөлүндө "өскүс-чаңгыс" турник көс-түр, ол-ла.

5. ЧЫЛБАЙ СУГ, ЧЫТТЫГ БЫДАА

Ол-даа рейд бригаданын номчукчуга ам дыннадып кирер деп турар темазынга бо-даарга, үүрмек чүүлдер ыш-каш. Ынчалзажок, чаштан-чидан чалбыш үнөр ыш-кажык. Журналистер чүге Качык суурнуң амыдырал-чурт-талгазы-биле таныжары-биле кызыгаарланмаан. Олар ар-жаан-сугларын амзап, аккыр өглерге ак сүттүг шайга аас дээп база киргилээн.

Бо чер чурттуг, орук айтык-чызы, лама-башкы Д. Б. Кун-гаага баштадып алгаш, эге баштай хоочун хойжулар Маа-рине Шимитсии Беловна биле Аракчаа Чалзыпович Хумбунарнын амыр-мен-дизин айтырдывас. Оларнын ак чеми, хойтпак-тараазы эл-бек, ажы-төлдериңиз ажы-төлү аал сыңмас болзажок, оларны дүвүредип турар бир чүүл — оор-сук. Боттарының, тус черниц, Моолдуң, кожа чыдар Баян-Тестин оорлары амыр-дыш бербестээн. Моолдар бээр дыка ханылап кирип албас чүве болганда, малды үндүрүп берип турар кижилер бар. Оон башка, ыңча хөй кодан-кодан инек, хөй хүн чүгүрүүнге кирип чорда, чамдык кижилерден дээр, чанарын билер чүве ыйнаан. Каш он-он километр Моолче ханылап кире бербес дээрзин мында бичии өөреникчилер безин чугаалап олурар чорбадыве. Мында одар чедишпес эвес, суг-суг-гат база бар-дыр.

Оорларнын оруун дуглаар тудум, чамдык россияжи, ылаңгыя моол кызыгааржылар кызыгаар девискээринге хор-руглуг үеде аннап, балыктап турарын чүү деп тайылбыр-лаарыл. Каайлы чериниң амыр-мендизинде база амыр-мендизинге сула чаңнаар таварылгалар база бар. Бо та-лазы-биле "Убса-Нур" камга-ладдыг черниц чингине ди-ректору А. Д. Додуктуң дү-вүрели улуг. Демги ады үнген А. Хумбунуң бир кодан инээ ийи чыл бурунгаар Моол талаже "төрелдеп" киргеш, олчаан барган.

Малчын оозун көрүксээлеп, россия-моол кызыгаарга чор-да, ыңдындан үш аныяк моол-дар кээп, 60 харлыг ашакты тудун, хүлүп шарып алгаш, моол кызыгааржыларга хүлээ-дип берген. Олары тыва малчынга дузалажыр, арга-сү-ме кадар хамаанчок, харын-даа хол дээп, чаңнааш, кара-башынап каан. Ийи-бир хонганда, чылбай суг, баш-дуюгдан хайындырган аттыг чыдыг быдаа кудуп берген дээр. Тодуг ыт-даа болза ону кайны ижер. Акшый берген,

ам томаанны — "чыткан хөй тургуспас" кырган кызыгаар чоогунга чедир инээн истеп, оор атка киргени ол. А демги боо-монгулуг, аът-хөлдүг үш моол кижиге россия кызыгаар-га чүге чоокшулап келгенне-ри ол? Харыы чаңгыс — бол-чагга тыва сүлчээлерин ма-нап болбайн аан...

Мырыңай чаа, октябрь эге-зинде база-ла 60 ажыг харлыг тыва хамааты Дажы Куң-гааның 34 инээниң изи кы-зыгаарже углааш, база чит-кен. Малчын чөпшээрелдиг моол кызыгаар киргеш, хөй шүүдел үндүрүп, куруг эеп келген. Хандыр кирер дээрге, хөйлу чөпшээрэвас. Ол хиреде кызыгаарга чөптүг, чөп чок туттурган тыва кижилерни моолдар дедир эги-дер-эгитпезин боттары би-лир. А бистиңде? Моол ха-маатыны үр тудар туржук, 2-3 хондурза экизи ол.

Херек дээр болза, моолдар мал-маганын дилеп, Кызылче-даа кире берип болурлар, бис-те шаптык болур хире чүве барык чок. Ынчангаш тыва хамаатылар моол кызыгаарже чөпшээрелдиг, оода 50-60 км чедир ханыладыр малын он-чалап көөр ыңдыг хөйлуни ийи таланың Парламенти-лери хүлээп алырын кызы-гаарда малчыннар кончуг күзеп турарлар.

6. ТҮЦНЕЛ СӨС ОРПУНГА

Найралдыг кожоларывыс дээш-ле оларны амдажыдар болзувуса, херек будалырын, будалып-даа турарын бис аңаа чораш көрдүвүс. Моол кодан тевелер Качыкче ки-рип келген, суур чанында хостуг оыттап чоргулаар-дыр. Оларны бистиң-даа, дөө-даа таладан тооп көөр кижиге чок. Бистиң тевелер ынаар кир-геш, чүге бажы-биле баарыл? Харыы чок айтырылгар. Качыкты кожасында Кунгуртуг дег, Кыдыкы соңгу чүкке ха-маарыштыр чижектиг айты-рылгарга харыы алыры-биле качыкчылар республиканың Чазак баштыңының оралак-чылары Б. С. Шырап, А. И. Очур, айыыл чок чорук чөвү-лелиңиз секретары В. А. Аг-баан оларны четтикпейн ма-нап турарын Кызылга чедип, дамчыдарын бистен олар ди-лээн чүве ийин.

"Демниг сааскан теве ту-дуп чиир" чүве дижик, ың-чангаш республика, кожуун удуртулгасы, Качык суму ча-гыргазы суурнуң хөгжүлдизи дээш демин катчыр болза, ү-лө бүдүнгүр болур ийик. Ын-чан материалды "Ыржым бу-луң, ырак... суур" деп эвес, чаа, чижээ, "Чалгынналган чон, чаартылгалыг суур" деп эгелиг чүүлү бижиринге белен бис дээрзин амдыгааш-тан илгергейлээш, бөгүнгү рейд адаанга аттарывыс кү-зелдиңи-биле салдывыс:

Хенче-Кара МОНГУШ, Маа-дыр КУУЛАР, Нина КУУЛАР — Тыва радионун, Лара КЕН-ДЕН, Владимир ООРЖАК, Михаил НОРБУ—телеви-дениениң корр., Сегип МОН-ГАЛ "Шынын" штаттан гаш-каар корр.

ТҮЦНЕЛ ҮНДҮРЕР БООР

Чоокта чаа Бай-Тайга кожуун чагырга даргазының ажылдаар кабинетинге чаңчыл болган ажылчын "беш минута" эртенгиниң он шакта эгелээн. Орта кожуунуң неделя дургузунда болган чүүлдерни база келир неделяда чүнү кылырын чугаалашкан.

Аңаа Тээли суурда албан-организация черлериниң удуртукчулары, кожуунуң харысалгалыг ажылдакчы-лары болгаш тус-тус килдистер эргелекчилери олуржуп, боттарының санал-оналдарын берген. Ынчангаш кожуун чагырганың даргазы Дугар-оол Шожал-Даржаевич Хер-тектиң чугаазын өскерилге чокка кирип көрейн:

—Эрткен суббота кежээ-зинде суурга бир бажың, 3 бажыңның сизини өрттенген. Ол ышкаш мээң кожам А. Сү-рүннүң улуг сараат сизини база өрттенген. Эрт черинче долгадым, харыылавам. Мили-цияже долгадым база харыы-лавам болду. Оон чадап кааш, бодумнуң гаражта турган ма-шинам мунупкаш, өрт черин-ге бодум барып четкеш, өрт улунун эккелдим. Оларнын ажылдап турары шүшпөң, ше-

ригзивес-тир. Хамык дериг-херекселдери база чок, шлан-гылары кыска, чарык, чүге-даа четпес. Суг кыдындан төктүп турар. Эрттү өжүрүп чадаан. Көрүп турувуста-ла улуг сараат сизини төндүр өрттенип калды...

Чүге ыңдыгыл ол? Эрт чери дээрге жаман-даа белен турар дайынчы отряд-тыр. 01, 02 чүге ажылдавын турарыл?! Езулуг өрт шериглери эвес, а аңаа-ла ажыл чок дег, кы-лаштажып турар улус болду. Оон ажылын эде көрүп, чо-гуур түңнелди үндүрер болза эки-дир.

Милицияның улуг лейте-нантызы Рафаэл Токаевич Донгактың харыызы мындыг:

— Эрт улугу черле ыңдыг, орта ажылдавам улус, чаңгыс кижиге арткан-даа болгулаар. Оон кедерезе, орта суурнуң пенсионерлеринден эгелээш,

көзерлеп тура хонар. А чам-дыкта баарга, эзирик улустар база хөй турар. Моон түңнел үндүрүп, ажылды үндезини-биле чаартып, өскертир ужу-руг бис. Чогуум 01, 02 теле-фоннар ажылдап турар. Силер долгап турунарда, дежурный-лар дашкаар үне берген тур-ганнар боор...

Чагырыкчы: "Ындыг-дыр. Байдал бо хевээр турар болза, окта болбас! Көзерлеп турар, арагаллап турар кижилерни туткаш, чула торгаар херек. А парлалга секретары бо ду-гайын солуннарга бижип, тус чер болгаш телевидение, ра-диога чырыдып, дамчыдар болза эки-дир."

Чагырыкчының даалгазын күүсеттим. А өрт чериниң баштаар чери моон чогуур түңнелди үндүрер боор деп күзедим.

Салчак САРЫГ-ООЛ.

Өөрүп четтиришикин

"ХӨЙҮ — ХӨЙЛӨҢ..."

Бо эртип турар чылдың ча-йы аажок-ла даржыктыг бол-ган ийин. Август айда болган үер халавы бистиң суурнуң чамдык чурттакчыларыңа улуг материалдыг когаралды болгаш сагыш-сеткил, угаан-бодал хоозураашкынын чедир-генин билер бис.

Үерлээшкин бистиң Эле-геске август 6-да эртенгиниң 4-5 шак үезинде келген. Ол үеде үерниң күжү эвээш турган болгаш кижилерниң амы-тынынга айыыл-халап че-дирбээни өршээл болган. Бистиң өг-бүлө эртенгиниң 7 шакта оттуп кээривиске, да-жаан хем бажыңның бозагада чедип келген болду. Ол ыңча суурнуң Подгорная, Зареч-ная, Зеленая, Мира, Дачная кудумчуларының бажыңнары, чунар-бажыңнары, херимне-ри, чайгы, кышкы кажаалары, огородта картофель, ногаа аймаа, эт-сеп үер суунга алыскан турган. Үер үезинде 58 бажыңнар болгаш оларның девискээрлери айыыл-халап-ка таварышкан. Оон иштинде бистиң бажыңывыс база ки-рип турар.

Үерлээн хем эрикти ажып баткаш, бистиң огородувус шөлүн хөме тавараан. Огород шөлү турган черде калбаа 20 метр чаа хем тыптып келген. Ол хем бистиң бозагавыс баа-ры-биле агып бадыпкан. Үер үезинде бажың иштинде суг-нун деңнели 20 см ажыг тур-ган. Өг-бүлөвис бир неделя иштинде бажыңывыс серизи-ниң адаанга мөлдүк-калдык чурттаар аргалыг болдувус.

Дажан шапкын хем херим-нерни, огород шөлүндө карто-фель, огурец, помидор дээш, өске-даа ногаа аймаан, хөмүр-даш, ыяш, сарааттап каан турган 3 тонна сизини шуп-тузун чуй шаап апперган. Инек кажаалары, гараж үре-лип баксыраан, веранда биле кладовка бажыңдан адырлып келген. Веранданың шалазы көдүрлүп кээрге, бажыңче ки-

рер эжик ажыттынмастан. Шак мындыг берге байдалга чурттап келдивис. Бистиң мындыг берге байдалывысты чаңгыс чер-чурттугларывыс аңаа-ла бараанын харап көрүп олурбайн, шыдаар шаа-биле дузаны көргүзүп келдилер. "Чону—чоорган, хөйү—хөй-лөң" деп өгбелеривистин чу-гаазы бар. Кончуг-ла шын, ха-ны уткалыг чугаа-дыр деп билдим.

Берге байдалга таваржып, одаар ыяш, хөмүр-даш чок, өл-шык бажыңга чурттап ту-рувуста, кожоларывыс ду-зааргак, кижизиг аажы-чаңы-биле өг-бүлөвиске дуза көр-гүскенин база катап демдег-леп каайн. Ынчангаш чаңгыс чер-суур чуртташтарывыс — Петр Григорьевич Грачев, Римма Алексеевна Свякина, Кара-оол Түменович, Окумаа Успун-ооловна Монгуштар, Дүнзенмаа Уйнукуевна, Ни-колай Донгулакович Оюннар, Михаил Дандар-оолович, Та-тьяна Монгушова Кыргыз-тар, Лидия Данмаевна, Ал-тай-оол Баянович Монгуш-тар, Кара-кыс Балдановна Хо-валыг, Николай Назынович Ак-Дарга, Течена Доржуевна, Николай Топтан-оолович Чоо-дулар, Сергей Сотпаевич Оюн, Валентина Дүкей-оол-овна Оюн оларга болгаш өске-даа дузалашкан бүгү чоно-вуска өөрүп четтиргенивисти сеткиливис ханызындан со-лун дамчыштыр илгергейлеп, күдүк басып, черге чедир мө-гейип олур бис.

Үе-шаг чеже-даа берге, ши-рин болза, кижилер кезээде кижилер бооп артып каар чү-ве бо-дур. Ынчангаш моон-даа сонгаар бот-боттарывыска хамаарылгавысты улам-на экижидип, черле кичээңгей-лиг, кээргээчел болуп чоруу-лунар, эргим чоном.

Анатолий ТОРЛУК.

Чеди-Хөл кожуун,
Элегес суур.

КАИДА
СИМЕР,
ЭШТЕРИМ

Бо бижир дээп кыска чугууму ыңчаар алан азымза, черле ажырбас боор деп бодадым.

1957 чылдың чеди айда Кы-зылдың башкы училищезин доос-кандан бээр ам таптыг-ла дөртөн чыл болуп тур мен, ол база кижиге назынында база элээн узун төө-гү ышкыжыл.

Башкы училищезинге кады өөренип чорашан эш-өөрүмнүң назы-хары ам алдан ашкылай берген болдур ийин. Делегейде дески чүве турар эвес, чамдыкта эштерим дыка эртезинде "кызыл-дустай" бергени хомуданчыг, харааданчыг-даа боор чорду.

Кады дооскан эштеримден кымнарны чок дээр, оларнын аразында Кызыл-Уруг Карановна (Биң-Хемде), Салчак Молдурга, Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүң (Мөң-гүн-Тайгада), Серемал Таштан-тинова (Кызылда), Оюулар (Ак-Туругда), Чаштын, Билдиң-Көк (Чөөн-Хемчикте) ажылдап, чурт-тап чоруурлар ийин. Мында ады кирбейн барган өөрлерим мени буруудатпайн көрүнер.

Ам бистер адалар, иелерден кырган-ачалар, кырган-авалар апаргылаан бис. Чылдар шуужуп эртип-ле тур, назы-харывыс дөгүп бар чыдар болгай. Кады өөренип чорашан эштеримге мындыг сүмем бар ийин.

Школа доосканнар беш, он чылдар дээш, байырлалдарын эрттирип турары шуут чаңчыл апарган шаг-ла болгай бо. Баш-кы училищезинге кады өөренип чорашан хайыралыг эштерим кайда силер? Оода дөртөн чылывысты байырлап, бир чыгылып, ужура-жып көрүзүвүссө кандыг чүвөл? Таан ыңдыг кончуг кырываан бис. Чудук алдынче чудуруун сүпкан эвес, оода бир катап, сөөлгү-даа ужуражылгавыс болгай-ла, чы-гылып көрээлиңерем, эргим эш-терим.

Чадаана коорай.

Күдөр СААЯ.

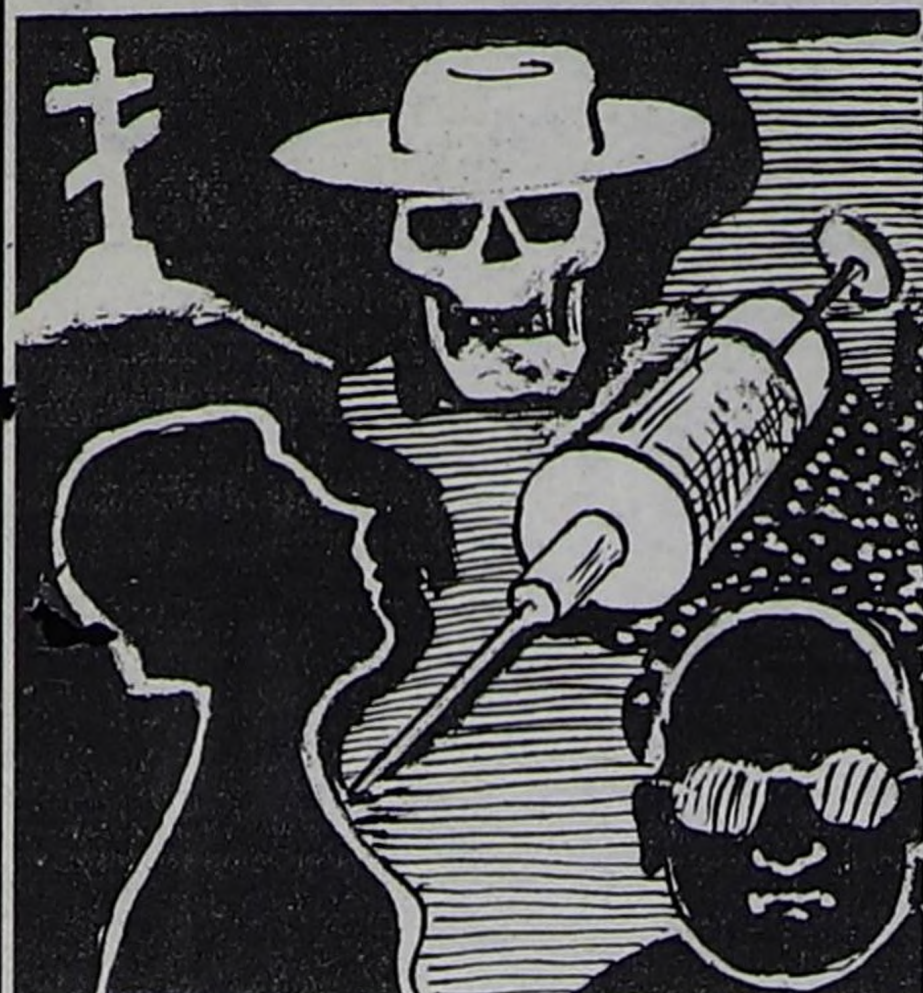

СПИД

ООН КАМТАЛАНЫР ДИЗЕ...

Бо чылгы бүгү делегейини СПИД-ке удур демнежишкн хүнү, декабрь 1-де — “чаш салгал СПИД-тиг оранда, үеде чурттаар байдалга таварышкан” деп дүвүрөнчиг кыйгырыг адаа-биле эртип турар. Шынап-ла, байдалдың дүвүрөнчиг бо сан-түннерден көскү илереп келир.

Бүгү делегейини кадык камгалал организациязының дыңнадын езугаар 1997 чылдың эгезинде байдал-биле делегейде 29 миллион кижи ВИЧ-а аарыгнын халдавырының курлавыры болуп, оларның 8 миллиону чыл санында СПИД аарыгыне шилчип турар болгаш, хүн санында 10000 кижи халдавырлыгларга немежип турары илереп турар. А 2000 чылда байдалдың баш удур санаашкынын езугаар 40 миллион кижи халдавырлыгларга немежири санай түннүн болгаш оларның 90 хуузун чаа сайзырап олар чурттарга онаажырын тодараткан болуп турар. Оон-биле чергелештир, делегейде ам-даа, аарыгдан камгалаптар болгаш, ону чеднишкниг эмнептер эмтаң тывылбайн турарын дыңнаткан.

Бир аарыг кижини эмнээринге бир чылда 20000 доллар негеттинип турар. А бистин чуртувуста 1996 чылдан эгелеп ВИЧ-аарыгнын эпидемиязы калбаа-биле тарап, нептерээн болгаш, халдавырлыгларның саны бо хүнге чедир 6136 чедир өзе берген. Оларның дөрт муңу чүглө сөөлгү 1996-1997 чылдарда арааннар болур. Бо аарыгнын чуртта тарап нептерээн сөөлгү чалгыын, колдуу наркоманнар тараткан болуп турар. Аарыг кончуг дүргени-биле Сибирь регионда база тарап нептерээн. Бир эвес 1996 чылга чедир, эрткен 10 чылдар иштинде чүглө 60 хире санныг аарыг кижиги турган болза, а 1996-1997 чылдарда оон саны 195 чедир өскөн. Ылангыя аарыг дүргени-биле Тюмень облазында 106, Новосибирскиде — 14, Красноярскиде — 15, Абаканда — 5, Алтай крайда — 14, Кемерово областа — 12 дээш, тарап нептерээн. Моон ап көөрге, аарыгнын

кайы хире пестээн, аарыг тодарадыр лабораторияларның ажылы доктаар кырында, бир эвес аарыг кижиги республикага тыптып кээр болза, оон-биле харылзаалыг кижини дилеп сүрер машина-балгат-даа белең эвес болуп турар.

Кызыл хоорайда халдавырлыг аарыглар эмнээр эмнелге СПИД-тен аарыг кижилер чытырып эмнээринге, ажы-биле чугаалаарга, таарымчадыг байдал чок чер болур. А чаа эмнелге тудуу чедир туттунмайн тура-ла буступ, элп төнер дей берген.

Аарыг кижилер тыптып келзе, оларны эмнээр өртээ кончуг улуг. Бо-ла бүгүден, чон чаңгыс шын түннелди бодунга үндүрер ужурлуг: бо үеде СПИД-тен камгаланыры кижиги бүрүзүнүн бодундан кол хамааржыр. Сөөлгү үеде тарап нептерээн шээр аарыгларның көвүдээн деннели, бистин чонувустун, ылангыя аныяктарның бот-камгалал талазы-биле сула билин херчилеп турар. Анаа телевидение, кинодан кээп турар, ужур-мажыр чокка тарап нептерээн, хостуг секс рекламазы-база бодунун үлүүн кириштирип турар. Оон кадында, республикаже кири бараан сөөрткен өске чурттардан, девискээрлерден келген коммерсант аныяк кижилер улуг кезии хыналда эртпейн, оон ойталап турар болгаш, олар-биле холбашканнар аразынга шээр аарыглар хей тарап турары илерээн болгай.

СПИД биске келир болза, оон тараар кол оруу шээр аарыглар-биле чаңгыс болгай. Ынчангаш, өг-бүлелерни, ажы-төлүнерни аарыг-хилинчектен камгалаары, күрүнеден-даа эвес, медицинадан-даа эвес, колдуу силернин бодуңардан хамааржыр-дыр. А өг-бүлө болганы күрүнең кол үндезини, дазылы болгай. Өг-бүлө бот-камгалал, шын кижизидилге, ажы-төл дээш изиг човаг чок болза, нация чон-даа, күрүне-даа суларап, кошкп каар.

Ынчангаш амгы үеде бистин Тываның девискээринде СПИД-тин чогу силерни-даа, бистерни, эмчилерни-даа оожургатпазын. Өг-бүлө болганы эргинивисче чоокшулап келген бо айыыл-халапты уткуурунга, оон камгаланырынга белеткенип көрөөлинер. Сеткил-сагыжыңар дүвүредип чоруур байдал тывылза, азы ажы-төлүңер аажы-чаңы силерни човадып келзе, бисче долгаңар, кээп сүмележинер, ат чокка, чажыт анализ-даа халаска дужаап болурун утпанар.

Бистин адресивис: Калинин, 116, телефоннарывыс: улуг эмчинин 3-50-60; профилактика салбыры, психологтук консультациязы-биле: 6-17-28; лаборатория: 6-19-34.

Анна АМАЖАА, Тываның клиниктиг иммунологин төвүнүн улуг эмчиси.

Акса-хөреңгичи чедишпезинден эмнелгелерниң дериг-херекселдери эргижиреп, чедиш-

күүрлүг болганда, республика иштинде, чон аразынга аарыгны таратпазы-биле кандыг ажыл-агый чорудуп турарын номчукчулар билип алыксаары чугаажок.

Бистин республикавыс девискээринче бо озалдыг аарыгны кирибес дээш база оон контроль чокка тарап нептерээн чон аразынга бол-дурбас талазы-биле сөөлгү ийи чылдарда организастыг ажылдар хей кылып чоруттунган: Хоойлу-даа хүлээп алдынган, ону күүседире-биле ажыл программазы 1997-2000 чылдарда кылып болур-ла бүгү хемчеглерни айтып, акшатундун тура санап, бадылап кааны Чазактын-даа, Кадык камгалал яамызының-даа, бистин төвүвүстүң-даа шугуму-биле чоруттунуп турар хемчеглерниң херечизи. 1997 чылда программада көрдүнгөн хемчеглер хирези-биле күүсеттинип турар — 133 миллион акшага аарыгны тодарадыр кол лабораторияга чаа дериг-херекселди саткан, а Чадаана хоорайда, барыын кожууннарның эмнелгелеринге болгаш чонунга чоокшуладыр кожууннар аразынын лабораториязын база ажыткан. Бо талазы-биле Чөөн-Хемчик кожууннун чагыргазы, эмнелгеви көскү ажылды чоруткан. Аныяктарга болгаш школачыларга тускай кижизидилге программаларын ниити билиг яамызы-биле денге ажылдап үндүргөн болгаш тараткан, наркоманнар, доктаамал чурттаар чери чок кижилер дээрн ышкаш, “озалдыг бөлүктөр”-биле ажылды наркология диспансери Иштики херектер яамызы-биле демнежип алгаш, оларны дилеп, тып, хыналданы чорудуп турар.

Ынчалза-даа, маңа мен, номчукчуларны кылып чорудуп турар ажылдар-биле кайгадып, оожургадыксавайн-дыр мен. Чүге дээрге, бо аарыг-биле байдал бистин чуртувуста кончуг — дүшкүүрлүг. Ону чондан чажырган ажы чок деп чоокта чаа Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының коллегиязынга шийтпирлээн.

Акса-хөреңгичи чедишпезинден эмнелгелерниң дериг-херекселдери эргижиреп, чедиш-

АГРОУЛЕТПҮР
БАНКЫЗЫНЫН

МЕДЭЭЛЕРИ

БАШТАЙГЫ ЛАУРЕАТТАР

Москвага, Бүгү-делегей садыг төвүңге ноябрь 10-да хөреңгитен сайгарлыкчыларның “Бизнес-Олимп. Личности” федералдыг программазының талазы-биле көрдүнгөн шаңналдарны баштайгы лауреаттарга тывыскан. Национал ол шаңналды алганнарның аразында Агробанкының удуртукчузу А.П. Смоленский, Москваның мэри Ю.М. Лужков, Инкобанкының удуртукчузу В.В. Виноградов, академик Л.И. Абалкин, эртемден, публицист Н. П. Шмелов болгаш оон-даа өскелер бар.

“Чурт рынок экономиказынче баштайгы базымнарны кылып эгелээнде, Ада-чурттуң хөреңгитен сайгарлыкчыларының алдарлыг чаңчылдарының дугайын сактып, чугаалажып турар апарган бис. Ынчангаш ол чаңчылдарның уламчылакчылары ажыл-биле чүглө боттарының өңчү-хөреңгизин көвүдөдип алыр дээш эвес, а Россияның чаартынып, катап төрүттүнеринге база бараан болур сорулгалыг амгы үениң кижилеринге хамаарыштыр үнелелдин сөстөрүн чугаалаарының үези келген. А олар бөгүн “Бизнес-Олимп. Личности” деп национал шаңналдың баштайгы лауреаттары болганнар. “Шаңнал тыпсырынның байырлыг хуралынга лауреаттарны шилип турган. Бүгү-делегейниң эксперт чөвүлелиниң парлалга албанының номчаан бижиинде үстүңде одуругларны сиилбип бижээн. Ол чөвүлелдин кежигүннери — билдингир политиктер, эртемденнер, бизнесменнер.

— Шаңналдарны тыпсып турары дээрге-ле, Ада-чурттуң сайгарлыкчы ажыл-чорудулгазын сайзырадып, хөгжүдеринге улуг салдарлыг бооп турардыр, күрүнениң даяныр бир күжү болур хамаатыга хөреңгитен сайгарлыкчының эрге-байдалдарын эгиткени ол-дур, а ындыг болганда, читкен турган национал чаңчыл катап эгиттинген дээрзин байырлал езулалынга санал берип турганнар чугаалаан.

ОРДЕННИ ТЫВЫСКАН

Бүгү-Русьтуң болгаш Москваның патриархы Алексий-III Орус православ чырыткылыг хүрээниң ордени-биле найысылалдың Ажалга банкызы-АГРО-нун банк бөлүүнүн удуртукчузу Александр Смоленскийни шаңнаан. Ол шаңналга банк ажылдакчызы Гиляровский кудумчузунда Москваның Филипп Митрополит Чырыткылыг хүрээни катап тургузарынга үлүүн кириштирип, дуза катканы дээш ол төлөптүг болган. Оон аңгыда, Сибирь хүрээзин катап тургузарынга база үлүүн кириштирген. Хүрээнин башкызы Марк ада банкының дузанын үнелеп, “Бир эвес банк эгезинден эгелеп дуза катпаан болза, шажын талазы-биле хүлээлгемни күүсетпишаан, акша дилеп, ол-бо черлерже база маңнаар турган мен. НАБ-АГРО-нун ачызында, өскээр чартыкпайн, Бурганга болгаш чонга бараан болур ажыл-чорудулгамга бүрүн бердинер аргалыг болдум. Хүрээнин тудуунун канчаар чоруп турарын телевидение дамчыштыр чугаалап, чырыдышкын ажылын чорудуп турдум” деп чугаалап турар.

НАБ-АГРО тургустунуп келген үезинден бээр православ Хүрээге хүрээлерни катап тургузар болгаш шажын талазы-биле оларның ажыл-херээнге боттук дузаны чедирип келген. Оон бир чижээ, хүрээлерге каасталга кылыры-биле 53 кг алдынны бергени болур. Оон-биле кады “Митрополит Макарийниң тураскаалының талазы-биле шаңналдар фондузунун” ажыл-чорудулгазын чаартып, уламчылаар сорулгага база акша дузанын ол көргүскөн. 1882 чылдан бээр октябрь эргилдезинге чедир эртип турган конкурстарны катап чорударынга ол дузалаан. Россия дугайында төөгү-биле холбашкан ол конкурсту катап амдыралче эгидеринге дуза каткан бооп турар. Катап тургустунган фондунун баштайгы конкурзунун түннелин бо чылдың октябрь айда үндүргөн.

НАБ-АГРО-нун парлалга албаны.

ЭСКЕРИП КӨР, ЭРГИМИМ

Хүнден хүнче эжик ажыдып, хаап, автобустан үнүп-кирип, хөй-биле мөндө-лежип-байыражып, ажылымда эш-өөрүмде сагыжымны арттырып каап, чурттап чор мен.

Дүнден дүнче уругларым удудуп, улаараарга артыжап, школаже үдеп, уткуп, аш-чөмин белеткеп, аткан

данны уткуп, ашкан хүннү үдеп, эглип келбес эрткен үемни бодап чор мен.

Кышкы хөвими часкызы солуур, сагыш-сеткилимни боралгагын чайгы эртенни шалыны чуур. Ускан суумнуң, кылаштап эрткен оруумнуң, кылган ижимниң, сагыжымның хөлзээшкинин хөмчөзөпк дег сава чок-тур.

Чайны күс солуду, сарыг бүрү база катап чагды, сагыжымда бир-ле чүве ынчаар өйдүктү: амыдыралдың куруяк чайы аяс, каас-шиник бол, чылы чогоул дээниг, чөмөлөөнзиг менче көрбө. Чөдөр черинге четкеш, билетти дүрүп-дүрүп, өскээр октаптары дег, үүжөзүн уштуп алгаш, ам моон чүну

алыр боор деп амыр бодай бер-бе, сарыым. Кул кижиглаар чай тыппаан чүве дээнигай, мен база кырыр чай алынмай чор мен, топтап көрүп, эскерип чор, эргимим.

Кызыл-Эник Кудажы

Чогаалым

Мээң чүрээм соок даш эвес, Мээң чүрээм доң ыяш эвес, Човаг иштен могай-даа бээр, Шончак сөстөн хөлзөй-даа бээр.

Ынак черден ыраанымда, Ындыналып ыстай-даа бээр.

Ыянгылыг поэзиям

Ынчан меңээ болчуп келир. Чадаганның хоюг үнүн Чажыпканзыг өпейлеп кээр. Улуг-Хөмим чалгыы безин Удаан ышкаш оожургай бээр.

Чаяттыңган поэзиям

Чалгынынга орупканда, Дезиг атыты сыдымнапкаш, Дөскештирбейн барганым дег, Чырыткылыг келир өйну Чыра тыртып келгилээр мен.

Бодалымга хөгжүм болган, Поэзиям—чогаалымны Чаңгыс бодум үлүүм-дүр деп,

Чанчыым дүвүн бодавас мен.

Өскөн чуртум кежи-дир дээш,

Өргүн чонга өргүп бээр мен.

Чораан ояр чоруур сен бе?

Сургуулдар дээш чораан ояр Сураң безин чидип бар чор. Ол-ла хөвээр баарың ол бе? Ооң соонда келбес сен бе?

Томуйлалды өскээр алгаш, Колхозунну уттутуң дээш, Доозар үең келген тудум, Кончуг хөлзөп чор мен, ынаам.

Ында-хаая чайын көргөш, Ынак мени тооксавас-даа, Көвей номнар тудуп алгаш, Хөлөгелер сүрөп чордун.

Чораан ояр чоруур сен бе? Соонда катап душпас бис бе? Сорулдаалаар дээнивистиң Соксай бээри ол-ла чоор бе?

Виктор САГААН-ООЛ

СЕП

Хаа, Бег хөмнер белдинде Бойдус боду бодараткан, Каас ногаан сөсерликке Богаа, хаажы болуп чыдар.

Сеңээ келгеш, көргөнимде Чөжеге-даа эрикпес мен. Сеп, сеп, сеткил сергээр сеп. Салгынынгда хөөлбөөнниң Чалгылары оожум сүржүп, Омак-эрес чалы шаамны Оштаан ышкаш кыны бээрге,

Ынакшылым ынчан чогаан, Ыржым кежээм сактып кээр мен.

Сеп, сеп, сеткил чечээ сеп.

Чайгы эртен хүн дээп кээрге Чайгаар бүткен ортулуктуң Көскү черде чурумалы, Көрүнчүүнге делгеттинер.

Көрүп ханмас өңнер чайнаар, Хөлбөң, чындың чараш чалгыыр,

Сеп, сеп, сеткил өөртүр сеп.

Чеже кижиглаар бодалымда Сени алгап чору ирги? Чеже оол, кыс моон сонгаар Сенден кежиин тывар ирги?

Ыржым, таага акташ бүткен, Ынакшылга чаян болган, Сеп, сеп, чер, суг кежиин сеп.

КАРААН БАЗЫП ЭРТЕР ЧҮЗҮЛ?

Өөвүстүн чанын орта Өске бир оол чедип келгеш, Кажавыстың эжи-биле Караан менче базып эрти. Канчаар эвес дээн-даа дег, Караан базып эртер чүзүл? Кежээликтей база келген, Хөрек-чоруун айтырбаан мен.

Кезек када менче кайгааш, Хөмчө чааскаан чоруй барды.

Чүнүң ужун менче кайгаан, Чүге чааскаан чоруй барган? Ооң соондан хөмгө баргаш,

Оолду дилеп, көскүледим: Саарыгже көрнүп алган, Чагаа бижип шөлөөн олур... Сонуургаар дээш дидинмээн мен.

Чогум кымга бижип орган? ...Эртенінде чагаа алдым: Эгезинден төнгүже дээр Шүлүк-биле бижээн боорга, Чүрээм шимирт кыны бержик,

Сүрээдевээн, кортпаан-даа мен,

Чүге чүрээм шимирт кынган?

—Бир дугаар өгленип тур-рунда харың каш турганың?—деп, Насреддинден айтырган.

—Эки-ле билбес-тир мен, ол үеде угаан кирбээн турганым-на шын боор—деп, харыылаан.

Петр бажыңыңа кирип келирге, кадайы маңнап келгеш, куспактаныпкаш, чыттап, эргеленип шаг болган.

—Ол аразында ашаа: —Салымны чүлүп каап-тарымга кандыг-дыр мен?— деп, айтырган.

—Ах, бо сен-дир сен ала?—дей каапкаш, кадайы хөөн чок хая көрнү берген.

Ак кештиг хөрөөжөн кижиниң чийгеп алган оглу кара болган. Ашаа кайгап, элдесинип, айтырып туруп бээрге, кадайы: —Караңгыладып, кезээде

чырык өжүрөр чаңчылың чүү чүвеге чедирген-дир, көрүп тур сен бе!—деп, тайылбырлаан.

—Эдип-чазаар күш-ажыл колонияларында байдал эки джир, ол, шынап-ла, ындыг бе?

—Кым билер дээр сен, чадавас. Мээң таныырым бир кижиглаа дадалгаар боорга, бүгү байдалды билеп эккел дээш ынаар чорудупкан, мынчага чедир ол дедир эеп келбеди, тааржы бергени ол ыйнаан.

Угааны солуу джиривис бөлүк кижилерни өске бир хоорайже самолет-биле аппарат чыткан. Эртенги чөмүзү келген. Чөмөннип алзыннар дээш оларга шилдиг кефир, булочкалар берип каан. Элээн болганда көөрге, оларның чүгле

чаңгызы арткан, өскелери чок болган. Чүү болганы ол?

—Шилдерни дужаар дээш чоруптулар—деп, тайылбыр-лаан.

—А сен чүге ошол калдың?—деп, оон айтырган.

—Сээден кижиглаа эвес мен! Улуг-хүнде шил хүлээп албас деп чүвени билер-ле болгай мен—деп, демгизи хары-лаан.

Ийи кижиглаа чугаалажып турган.

—Келир чылдан элөп даргаларга каракул бөрттер бербес кылдыр шийтпир үндүрген-дир—деп, бирээзи чугааны эгелээ.

—Чүге? —Бир хойнуң кежин өскезинге кедирерге-даа, оон ажыктыг чүү-даа үнөмөзүн экономистер санап каан-дыр.

Бистиң космонавтыла-рывыс космосче сургакчылап чорааш, эеп келгенер. Оларга ужуражып келген улус:

—Силерниң көргөниңер-биле алырга, черле кандыг-дыр, өске планеталарда чуртталга бар ышкаш-тыр бе?

—Бар болбайн аан! Силер чүгле ол дугайын Никита Сергеевичиге чугаалавайн көрүңер, дузалажып туруп бээр болгай, хей—диш-кеннер.

Эмер иезинден чарылган кандыг-даа чаш амытан онза кээргенчиг. Херел-оолдун ачазы кожазы төрелиниң аалыңга баргаш, оон чаш бызаа үңгерип эккелген.

—Мал багы мал болур джир болгай. Бо бызааны кым өстүр азырап алгаш, кончуг улуг шилги буга кылып алырыл че!—деп, ада санал-даан.

Уругларның эң хөймери, ырбысказы-ла аажок ышкаш көстүр Херел-оол тура:

—Мен азыраар мен. Мээң бугам болур!—дээш, бызааның мойнундан барып куспактаныпкан.

Бызааны эгезинде Херел-дин авазы ажаап, чөмгерип турган. Чүге дээрге ол сүт ижип билбес, ындыг хиреде эмиг дилеп, чанында турган-на чүвениң шуптузун думчуу-биле үскүлөп туруп бээр болуп-тур. Ол баштай дыка кээргенчиг болган: ийи быкты оңгайып кире бергилээн, ийи караа дүвүндө дүшкүлээн, эки кылаштап безин шыдавас, чүгле эленээр.

Мону эгезинде “шилги” джип турганнар. Ынчалза-даа ол сөөлзүредир шору өзүп, силип келгенде, ооң өңү арай караңгызымаар апарган. Оон-на уламындан боор, улус ону ам Хүрөң-Бызаа джиги бергенер.

Бир-ле хүн Хүрөң-Бызааның бүгү-ле азырал-хайгааралы бүрүнү-биле Херел-оол-

дун мойнунга дүшкен. Оол-дун авазы мынча дээн: —Хүрөң-Бызаа сүттү ам боду ижип алыр апарды. Мээң бызаам дээр-ле болгай сен. Ам бодун азырап эгелээр сен. Ижер сүдүңге даштын аң-маарда оодурбаны шыгыдып берип тур.

Оолдун амыраанын чүге денээр: —Хүрөң-Бызаамны ам бодум азыраар мен, оой-оой!... Чамдык эртеннерде эрттир

дун каар боордан башка, күжүр эр далбайтып-ла турган. Сүтке оодурбаны чедиш-тир, шын кылдыр былгап алыры база берге хөрек. Оол-дун авазы бирде суук-тур-даа дээр, а чамдыкта кевиг-дир-даа дээр. Хүрөң-Бызаанын тенектенири-даа кедереп барган. Чөм кудуп берген демир-хумунун чамдыкта донгайтыр идилтер, сүт холаан оодурбазы шупту төктүп каар.

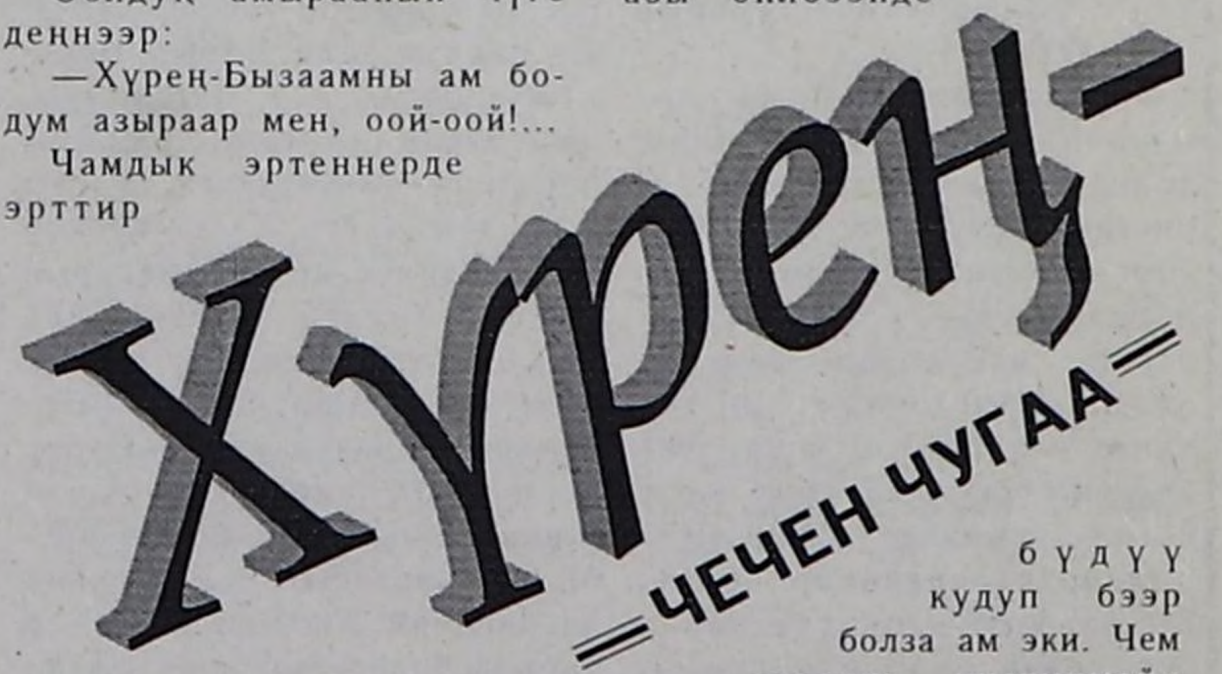
Хумунда чөмин Хүрөң-Бызаа төп алыр боорга, оолдун авазы ам калбак тавак тып

берген. Тавак иштинде чө-минче хирлиг холдарын кири баскылап алыр боордан баш-ка, Хүрөң-Бызаа ам чөмин төкпес апарган.

Ынчалза-даа өске, оон до-ра берге байдал база тыптып келген. Хумуңга чөмини Хү-рөң-Бызаа көрбөй турда, азы билбээнде

чыдырда көрүп кагза, ол чөм куткан тавакты былаа-жып, думчуу-биле үскүлөп туруп бээр. Кудуп берип чадап чыдырда-ла, думчуу-биле төгө-чая үскүлөптер.

Ынчангаш Херел чөмниг хумунун туткаш, бажыңдан үнүп келгеш, бызаанын көрзүнүп тургулаар. Оол кажажы канчаар-даа чаштыңың чөдө бээрге, бызаа ону ыяап-ла көрүп каапкан болур. Кажажы барып деңге чөдөрлөр. Ынчан дыка шүүттүг —Херел-оол ооң чөмин пат боорда, төгө-чая

МИНИАТЮРАЛАР
ЧААСКААНЗЫРАЛДЫҢ ЭРЭЭЗИ

“Экии, оглум, хилиң кара баштыг чассыгбайым. Кайда чор сен, кандыг чор сен, күжүр оглум. Багай аваң сени чоктап, ийлээр чыгы. Чер чырырга-ла, дашкаар үнүп-кирип, сени көрзүнер, ыт ээрер-ле, сонга хараар. Дүнелерде чүрээм одуг. Чийк адак базымны, өөрүң-биле чугаа-

лашкан оожум үнүң... Сактырымга мени оттуруп, дүвүретпес дээш, тыныжын тыртып, чанымда бо ыт чок турган ышкаш боор сен. Үенчерген, амды ол кымый уруу өске кижээ барып алган, ажы-төлдүг. Чамдыкта ол бажыңның хериминин чоогунга туруп алгаш, ойнап

турган оглум көргөш, сээң-биле дөмейлээр мен. Бодум билбейн, чанындыва чеде берген, харамдыгып, кезе кайгап пат-ла боор мен. Школа баар ак-көк хөйлениң сени чоктап, шкаф ээлеп, ак чайт тур ийин. Эгези, төңчүзү-даа чок, менден адырылбас, хоорулбас чаңгыс дүжүм—хеден чүвү-

рүң хончуларын даап алган, септин алдын элезининге истериң арттырбышаан, менден ырап, четтирбейн маңап бар-ла чоруур-дур сен, оглум”...
Чааскаанзыралдын чагаазын бо ие карак чажы-биле чүрээнге бижээн. Ынчангаш ону кажан-даа оглу номчуvas. Ооң угаанында хамык чүве холужуп, чылдан чылче, хүнден хүнче оглу ам-даа бичии бооп арткан. Иениң ынакшылының агы-

мы сыгавайн, дириг чорааш оглум көрзе дээн күзел амдыралдан халбактанырыңче ону албадап чоруур. Тенниг демир-биле кажалаткан улуг аалда олулар оглу удаvas дөртөн харлаар. Иезиниң караа шимдинмээнде, чүрээ соп чорда, көк баштыг авазының мурнунга буруузун миннир өйү келбээн деп бе?
Галина ТҮЛҮШ.

Мария КҮЖҮГЕТ

Мария Күжүгет 1980 чылда Кызылдың педагогика институтунун филология факультетин дооскан. Студент чыдарында-на чогаал ажылын соңуурган, “Тываның аныяктары” солунунун чашында “Дамырак” чечен чогаал каттыжыкшыкыныңга кирип, шүлүктерни бижип эгелээн. Институт соода Бай-Тайга, Барыш-Хемчик кожуннарга башкылаан. 1994 чылда ооң “Сактыжыкшыкың чадаганы” деп шүлүктериниң баштайгы чыныдызы чырыкче үнген. Барыш-Хемчик кожунга “Макалык” чечен чогаал каттыжыкшыкының удуртун турган. Бөгүндө Мария Аман-ооловна—ТКУ-нун гуманитарлыг факультетиниң тыва дыл болган литература кафедрасының улуг башкызы. Тываның Чогаалчылар эвилелиниң кижигүү. Чоокта чаа М.А. Күжүгет Тываның Кыс чогаалчыларының ассоциациясының даргазынга деншиттирген.

Дүжедин бе, мени

Кыңгы кежээ
Казанаң эргидим,
Кайнаар чоруптуң?

Өдээң ээнзиргей.
Өрээлиң караңгы.
Өжегээр дестин бе?

Каяа чордун аан?
* * *
База катап дүн.
Бажында чааскаан мен.
Байгы бодал—сенде.

Дүмбейге ораадып,
Дүште чок хаарыктап,
Дүвүрел чок чытпа.

Дүжедин бе, мени?
* * *
Шак бо сарыг өртемчейде
Сагыжымны бөгүн билир
Чаңгыс кижии оода бар бе?

Донга бажым барбаланып,
Дойлуп-хөлзээн сеткилимниң
Дому,эми бар бе, чок бе?

Домнуг сөстүг кижии
* * * кымыл?

Эмнелгеге чытканыңдан
Элээн үе эрте берди.
Ээнзиргей хос бажыңымда
Элдеп чиктиг ыржым
хааннаан.

Хаалга-дүндүк амыратпас,
Хамык улус келбестеди.
Кайгап-харап олур-ла мен.
* * *

Улус келбес бергезин деп,
Улуур эвес, ыглаар эвес.
Базаар чаны кудумчуга
Барып чарлал азар эвес.

Экижий бээр хүнүң келир.
Эжиң-өөрүң ынчан катап,
Эжик тыртып, эндерлип
кээр.

Кайыын тывайн

Базар ишти. Базар чер чок,
Бараан-сараан энмежок бол,
Хевир-сыным каастаптар,
Хепти дилээш тыппас-тыр мен.

Хөггөл чери. Кулак уюк,
Хөгжүм үнү динмиттиг бол,
Сеткилимниң хылынга дээр
Сергек аян дыңналбас-тыр.
Хевир-сыным каастаптар,
Хепти кайыын садып кедейн?
Сеткилимниң хылын тыртар
Сергек хөөннү кымдан дыңнаайн?

Апрель-май 1997 ч.

Эрткен дүне дүжүмде

Эрткен дүне дүжүмде
Эки шүлүк бижидим.
Оттуп келгеш, сагынган—
Оода бир сөс тывылбаан.

Эзерлиг аът оскунгаш,
Эмин эрттир хомудаан,
Ачайымнын овурун
Анчан чүге сагындым.

кудуп бээр. Хумуңу-биле салып бээр болза, шуут хей, дораан-на донгайты тө теп алыр. Эң эки таварылга чүл дизе, калбак тавакка оол баштай четкеш, чемни аңаа кудуп каары.
Ынчап турза, кыш-даа дүшкен. Улуг харын уруп, улуг соогун дүжүрүп, улуг чоотканын доюлдуруп туруп-туруп, казыргыланып эрткен. Ие-чер баштай ак негейин уштуп октааш, чечектер хээлиг ногаан торгу тонун кедипкен. А Хүрең-Бызаа база чер ышкаш, өңнүг хевин солуй берген. Кедип кыштааны, хи-

мыйыстары-биле эл үскүлөп, бичежек-даа бол, мөге холдары-биле довурак буруладыр эшкилеп шаг болган.
—Мени көрүңер!—деп мөөреп турган хире — Менден улунар чок! Черниң довураан доюлду эшкеннегилептер мен! Черни чара үскүлөгилептер мен! Мөө! Мөө-мөө!
Кезек бооп чоруй улам шугулдагылап: Буу-буу!

биле саанчыларже уш-баш чок садырадып-ла орган. Хей кижилерниң бирээзи өскелиг буганы эскерип кааш, алгыра берди-ле ыйнаан, күжүр саанчылар чүү боор, бо-даа бисти үзөр дээш карак-кулак чок халып олулар буга-дыр дээш, алгы-кышкызы-биле тоо быдарадыр дезип-ле кааннар. Бир аныяк уруг эмин эрттир корткаш, хумуңун октапкан чүве-дир. А күжүр Хүрең-Бызаа ында чем бар боор дээш, олче думчуун суп, ыңай-бээр чууй иткилээрге, саанчылар ону: “Эмин эрткен араатан буга-дыр. Ол хумуңу безин дерзиленип, үзүп чыдарын көрүңер!—дижип, ол кавы сыңмас кылдыр алгыр-жып турганнар.
Аажок узун ыяш даянып алган, кара шляпа бөрттүг, аскак ашақ Херел-оол сугга калгып келгеш, оолдун авазын аттынып аажок:
—Ындыг дайзын бугалыг улус хөй чаш ажы-төлдүг улус аразыңга кээп хонуп алыр боор бе. Бугаң аңа ырадыңар! Бөгүңгү саалданы үскени олду ооң!
Оол ачазын көөрге, Хүрең-Бызааны инектер-биле кады ынаар-ла ырадыр сүрүп бар чоруур болган. Тенек кулугур, ында база-ла аажок каттырынчыг херектерни үлгеткилзээн-не боор.

Бызаа

риккени аажок куу-кызыл тонун ужулгаш, кылаңайнып турар, мырыңай чидиг-хүрең чычы тонун кедипкен. Хүрең-Бызааны көөрге, дыка арыг-силег, чараш апарган, оол база чаа кызыл-шокар хөйлөң кедипкен. Чүгле оът-сигени эвес, а кат-чодураазындан бээр шуптузу саглайтыр чечектелип келген, ээрем далай дег элбек оъттуг, аржаан болган арыг-чаагай агым кара сугларлыг, делгем девээлерлиг Чайлаг-Хем кайы сен дээш, хамык мал ынаар шуужупкан.
Инек фермазы ында мында-ла көжүп келген болган. Хүрең-Бызаа хөй инектер көргөш, чүрээ хөөреп, аажок мөөреп, бустагылап, дагыр

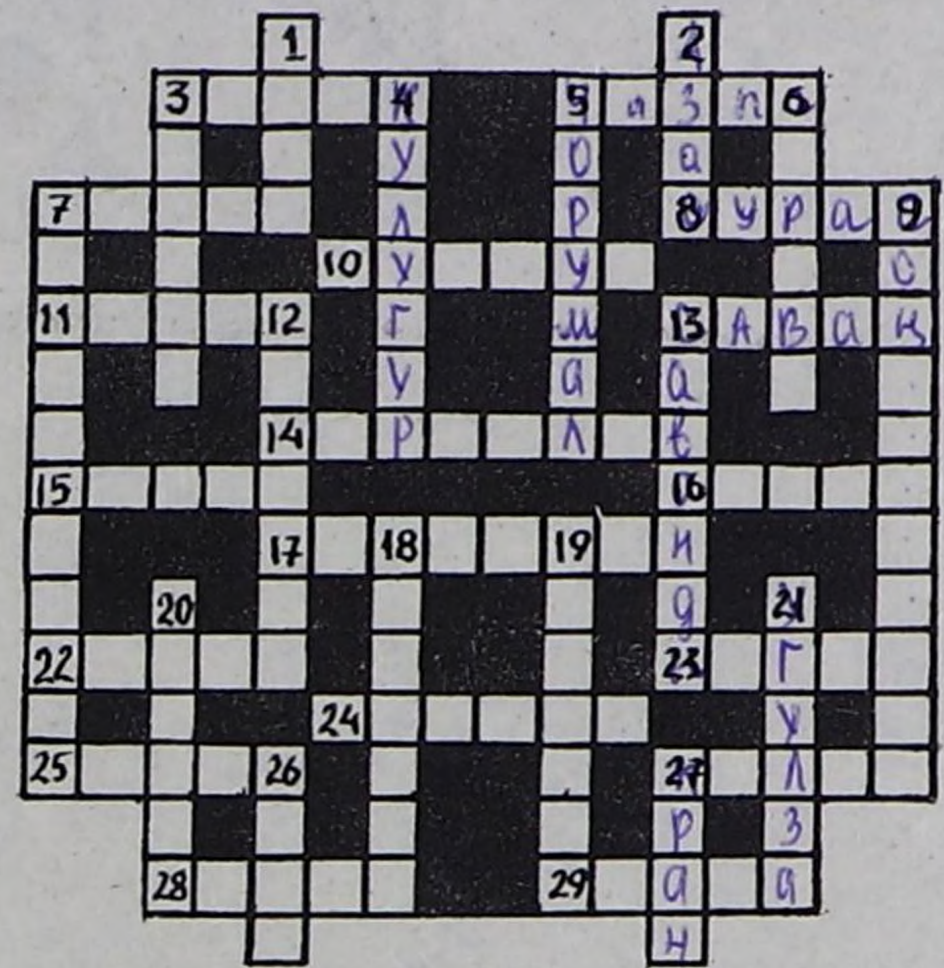
Буу-буу!—кылдыр бустагылаар-даа. Ынчалза-даа ол дүне анаа тайбың удуп хонганнар. Херел-оол эртенінде кадайлар шугаазынындан оттуп келип-тир. Шуут кускунаар-даа кадайлар бар. Оолдун ачазын кыйгырып: “Айыр-оол, кончуг кулугур! Араатан бугаң ырат! Мал эвес-тир оң!”—даа дижир.
Күжүр саанчылар эртен даң бажында кочал-хумуңнарлыг кажаже басыптар орта, Хүрең-Бызаа чем чип турган. Ындыг демир-хумуңун канчап сактып келген чүве ийик, ол кадайларны Херел-оол деп салчааш, чаржып өөренип калган чаңы-

Леонид ЭРГЕП.

Хостуг шакта

КРОССВОРА

Доора дургаар: 3. Спортчу идик-хеп бүдүрүп турар кадагааты фирма. 5. Эндег. 7. шартылааның бир хевир. 8. Адазы билдинмес төл. 10. Тувтан Чойхординг хүрээзиниң кадагалакчы башкызы. 11. Анжелика деп аттыг билдингир эстрада ыраажызы. 13. Арыг-шевер херексели. 14. “Ындыг оол чурттап чоруур”, “Афоня”, “Иван Васильевич мергежилин солуп тур” деп фильмнерде кол рольдарның күүседикчизи. 15. Тыва фамилия. 16. Программалаашкын дылы. 17. Өвүр кожунда суур. 22. Чөөн чүк улустарының чыл санаашкынының чылы, айы. 23. Математика термини. 24. Енисейиниң бир адыры. 25. Францияда департамент, хем. 27. Сүг дүвүнде ылчыргай ногаан үнүш. 28. Тюленьниң бир хевир. 29. Болгарияда курорт хоорай.

Узун дургаар: 1. Хакасияда суур. 2. Тывада хөл. 3. Фехтованиде: дөрт кырлыг чидиг чепсек. 4. “...нун кулаан долгаар, барасканның баарын суйбаар”. 5. Орук кижизи. 6. Орус херээжен фамилия. 7. Сураглыг орус чурукчу, далай пейзажынын мастери. 9. Чылгычы Ондарнын шиизи. 12. Уран аргылганың хевир. 13. К.Кудажының “Уйгу чок Улуг-Хем” деп чогаалында персонаж. 18. Сарыг шажында: хүрээ-хиттиң хөгжүм херексели. 19. Российжи хоккеист. 20. Улуг орус шүлүкчү. 21. Хээ. 26. Швейцарияда хем. 27. Аар чүк көдүрер херексел.

№115 “ШЫНГА” ҮНГЕН КРОССВОРДУҢ ХАРЫЫЗЫ:

ДОРА ДУРГААР: 5. Кылыш. 6. Албаты. 9. Калым. 11. Будук. 12. “Айвенго”. 15. Намдар. 16. “Эпере”. 18. Самуил. 19. Сайра. 20. Адаан. 24. Юденич. 25. Мөрен. 26. Инелик. 28. Каранды. 32. Пегас. 33. Сенчи. 34. Сандай. 35. Аганак.
УЗУН ДУРГААР: 1. Авыдай. 2. Болчаг. 3. Хылыш. 4. Оттук. 7. Панама. 8. Кундус. 10. “Белек”. 13. Аргамчы. 14. Испания. 16. Ээрем. 17. Ендан. 21. “Мерген”. 22. Арбан. 23. Улаачы. 27. Чазак. 29. Ангара. 30. Дарган. 31. Сенат.

Чуруктары Ондар Охемчиктии.

"Күзел"

"СОНГУЛДААР"

БОТТАНГАН БОЛГАШ
БОТТАНМААН КҮЗЕЛДЕР

Ноябрьның 21-де Улусчу чогаалдыга ордузунга "Күзел" театры тургустунганан бээр 10-чыл болган оюн демдегеп эрттирип, көрүкчүлери А.Хомушкунуң тур-

гусканы Ч. Ондарның "Сонгулдаар" деп шиизи-биле өөрткөн.

Таптыг-ла он чыл бурунгаар, 1987 чылдың күзүндө, "Күзелди" үндөзилеп тургускан шукинчилер (театрның кол өзөөн Шукин аттыг театр училищезиниң доозукчулары тургускан) боттарының баштайгы программаны бадылап турганнар. Бо одуругларның автору болгаш ол үелерде "Тываның аныктары" солунга фотокорреспондентилеп ажилдап турган Андрей Стал-оол ол бүгү-биле холбашкан хемчеглерге киришкен, парлалгага чырыткан.

Коммунистиг партияның думчук сукпас айтыры бар эвес. Ук программаны Тываның кол партийжи идеологу А.К. Канзай боду хүлээп ап, артистерниң чогаалдыкчы ажылы-биле танышкан кижилер. СЭКП Тыва обкомунуң секретары программаның ийги кезээнде "Азалыг дээрбе" деп көргүзүгге таарзынмаан. Ында азалыг дээрбеде эде тургузуушкуну көргүзүп, сөөлүндө барып, кол азаның кудурун долгап, мыйызын тура тыртып турар сцена бар чүве. Ол үеде чуртка болуп турган эде тургустунушкун темазынга хөлчөк дүүшкөк. Секретарьга ук көргүзүгүнүң төңчү кезээ таарышпаан хевирлиг, эдерин негээн. А

"Азалыг дээрбениң" автору дээрге, улуг румын классик хире чүве ийин. Бодавыже, даргавыс ону "күзелчилерниң" боттарының чогаалдып алган ажылы деп бодаан хевирлиг. А хамык чүве тайылбырлаттынып, билдине бергенде, хөөнүг, хөөн чок бадылап берген чүве.

Шак ынчаар ук программа "Күзел" деп аныктарның эксперименталдыг театрының ажилчорудулгазының эгезин салган. Оон бээр ам мугур он чыл болуп турары ол.

Ынчангы биле бөгүнгү "Күзелдин" соругдан сорулгаларында, күзеп чораан күзелдеринде дөмей, ниити чүүлдер хөй болбайн аан. Боттанган болгаш боттанмаан күзелдер база-ла бар. Маңаа хамаарышкан чугааны театрның амгы

директору Борис Монгуш болгаш кол режиссер Альберт Хомушкунуң чоруткан бис.

Борис Монгуш: Чаа тургустунуп турар кандыг-даа чогаалдыкчы, коллективтин мурнунга сорулгалар, күзелдерниң турары албан. Ол бурунгаар хөгжүлдөгө идиг бээр чугула чепсек боор чүве. Ынчан бистиң мурнууска кол-ла сорулга — көрүкчүлериң кичээнгейин, сонуургалын боттарыныска хаара тудары турганы чугаажок. Бистиң-биле көрүкчүлериң аразында бот-билчилерниң, удур-дөдир харылзаа-

ның көвүрүүн тудары — эчискүзелдеривистиң эн-не колу ол турган. Ону бо эрткен чылдарның дургузунда ботландырып шыдапкан бис деп чугаалап шыдаар бис.

— Театр дээрге-ле материал-техниктер бааза-биле холбашкан болур-ла болгай. Чаңгыс концерт программаның, чаңгыс шини белеткеп алырынга безин чеже үе-шак, чеже акша-төгөрик үнмес дээрил. Бо талазы-биле күзелдеринер база-ла турду-ла ыйнаан.

Борис Монгуш: Чугаажок. Баштайгы гастрольдарыныстың төөгүзүн алыр болза, каттырынчыг-даа, муңгаранчыг-даа. Хөмүр сөөрткен машинага дериг-херекселдеривис чүдүрүп алгаш, кожуннарже гастрольдап үнүп турганыныска база бар. Ынчан аңгы машина-хөлгө дугайында дыка-ла күзээр турдувус. Артист кижиниң бир чанныр чүүлү ол боор чүве. Тускай оран-савалыг болурун база-ла күзеп чордувус. Бо хуннерде ол күзелдер боттанган. Маңаа ТР-ниң Культура болгаш кино яамызын, оң сайды Чылгычы Ондарны демдеглексээр-дир бис. Шынап-ла, яамының

ачызында бажывыс кырында дээвирилг, турумчуур черлиг болдувус. Машина-балгатка-даа чединдивис. Чоокта чаа гараж база алдывус. Шаг-үе бо хире берге турда, оон артык чүнү күзээрил.

— "Күзелдин" ботхандырттынып чоруй баарының аргалары бар бе? Азы аңаа база дөмей-ле күрүндө дузаламчы херек бе?

Борис Монгуш: Чурттакчы чоннуң холунга акша-көпөек доктаамал турган чүве болза, бот-хандырттынып чоруй баарыныстың аргалары хөй.

Республиканың бүгү булуннарында улус-чон биститаныыр, билер апарган, четтикпейн манап турар боордур. Оларга херективисти бис база медереп билип, идегелин, бүзүрелин оскунмас дээш, кызып ажилдап-ла турар-дыр бис.

Альберт Хомушкунуң: Акша-төгөрик өй-шаанда үнүп турган чүве болза, күрүндө дилеммес ийик бис. Боттарыныс ажилдап алыр аргаларыныс-даа, оруктарыныс-даа бар. А амдым дээрзинде Кызылдан үнмейн олур-ла бис. Кожууннар үнер дээрге гостиница, орук, аш-чем шүүделдеринге-ле "өрттенип" каар-дыр бис. Кезээн. Ынчангаш бистиң чаа-даа, эрги-даа ажилдарынысты амдым дээрзинде чүгле найысылалдың чурттакчылары көөр аргалыг. Ынчалза-даа, шаг шаа-биле турбас деп чүүлге бүзүрээр апаар бис.

Бир шини этчизинге чедир белеткеп алырынга эвээш-ле дизе, 6-7 млн. рубль негеттинер. Идик-хеп, шиниң шимелдизи, хөгжүм каасталгазы дээш, акша негевес чүве-ле чок. А акша чогуңдан артистер чамдык шиилерге боттарының идик-хеп курлавырларын долузубиле ажылап кааптар. Сөөлүндө-сөөлүндө "кудумчүе үнеринден ыядыр апардывыс, шийге-даа ол-ла идик-хеви, кудумчуга-даа ол-ла идик-хеви деп улус-даа чугаалажы берген боор джигир. Херектиң ужур-чөвүн билбестер, шынап-ла, ынча джигир-даа турганы чадавас.

— Коллективинер-биле делгеренгей таныштырып көөр силер бе? Эрги составтан, мен көөрүмге, ийичаңгыс кижилер арткан хире аа?

Борис Монгуш: Шукинчилерден мен болгаш мээң өөм ишти Елизавета Монгуш артык. Артыкнары шупту аныктар. Кайда-даа салгал солчуушкуну чоруп турар. Ындыг чүүл бисти база оюп эртпээни ол. Театрда 12 актер ажилдап турар. Шупту салым-чаяннык кижилер: ырлар, танцылар-даа, аялга-даа чогаалдыр,

чогаал-даа бижиир. Ынчап кээрге бистиң "бүдүрүп" үндүрген ажылыныс кол нуруузуңда боттун күжү-биле кылдынган. Бир талазында, ындыг чүүл эптиг-даа-дыр. Бот-билчилгелиг, шак мындыг коллективтин дугайында шагдан бээр бодап, көөр чораан бис. Оң бөгүн кээп боттанганы бо ыйнаан.

— Чогаалдыкчы планыңар-биле таныштырып болур силер бе?

Альберт Хомушкунуң: Баш иштинде бодап чоруур бо-

далдар-ла хөй. Ону ийи холу-биле тудуп кирбээн шаанда, хөйге чарлай бээрге эпчөк боор. Улуг ажилдарже кирер сорулгалыг бис. Чижеэлээрге, Еврипидтин "Медеязын"-даа чоп тургузуп болбас деп? Деңнеливис-даа, арга-мергежилвис-даа ындыг нарын, улуг хемчээлдиг ажилдарга күш чедиптер деп бодап турар бис. Боттанган болгаш боттанмаан күзелдер дугайында чугаалажып турар болганывыста, мону боттанмаан күзелдер санынга кирип ап болур силер. Ынчалза-даа соң-даарта ол бүгү база боттаны бээр дээрзинге силерни бүзүредип болур бис. Биске чүгле үеден бериңер. Үе болгаш ынакшылыңарны...

А. АЛАШ.
ЧУРУКТАРДА: Ч. Ондарның "Сонгулдаар" деп шиизинден үзүндүлөр.
Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ ФОТОЛАРЫ.

СПИД

РОССИЯНЫҢ ЧОНУҢГА ЭМЧИ ХӨЙ-НИИТИЛЕЛИНИҢ КЫЙТЫРЫЫНДАН

Бис кадык камгалап ажилдакчылары, практиктиг эмчилер, СПИД (кижи организминин хамчыктарга удурланып демисежир шинээн, иммунитедин узуткаар синдрому, бо үеде эми чок, үр үеде аараан соонда мөчүүр), паш аары (сифилис) болгаш эр-херэежен чорук дамчыштыр нептерээр аарыгларның хамчыкталып, өөскүп турарындан кижилерниң кадыкшылынга канчаар-даа аажок улуг айыыл диргелин келгенин сагындырып тур бис. Чонга бүгү шыны чарлап, дыңнадырын, чеже-даа аар-берге болза, мергежилвис, кижизиг болгаш хамааты хүлээлгевис даандырып тур.

Сөөлүгү ийи чылда СПИД-тин халдавырлыг

вирустарыңа (ВИЧ-инфекция) алыскан кижилерниң бүрүткел езугаар саны 6000 ашкан. Херек кырында ол чыпшычак вирустар эдилекчилериниң саны 10 катап хөй. СПИД, паш аарының болгаш эр-херэежен чорук-биле дамчыр аарыгларның моон соңгаар нептерээр коргунчуг түңнелдиг болурун оларның аразында кижиниң иштики органның аар кемдээшкени, туяа-муңчу аары (паралич), угаан-сарыыл үрелиншикиннери, үре-сады чок болуру, аарыг, дудуу-кемниг ажы-төл төрүттүнери дээш, оон-даа хөй уржуктарлыын ажы-биле миннир апаар.

Россияда арага, наркотиктерже сундулаашкын

өскени, бот-камгалаар хемчег албайн, үен-даян эр-херэежен харылзаалар чорудар база эр-херэежен харылзааларның эмин эрттир хостуг апарганы — хай-хамчыктың өөскүп турар чылдаганнарының кол айылы ол.

СПИД халдавырын Силерниң чуртталганарже, салым-хуунарже холгаарларын болдурбайн, медерелдиг, харысалгалыг болуп көрүңер.

Бо хамчыктан оварынын чүгле боттун харысалгазын улгаттырып, медереп билишкин таварыштыр боттандыраар.

Боттарыңарның болгаш ынак кижилеринерниң кадык чуртталгазын хумагалаңар. Аас-кежиктиг болуңар!

ШЫН

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, индекс 667000.

ТУРГУЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чааа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективни.

Кол редактор
Василий ХОМУШКУ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ:

Вера КУУЛАР (кол редакторунуң оралакчызы), Күстүгүр САТ (харыс-салгалыг секретары), Галина МАСПЫК-ООЛ (килдис эргелекчизи), Арапчор ОКСУР (килдис редактору).

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор—3-43-34; келген кижилер хүлээп алар чер—3-33-91; кол редакторунуң оралакчызы—3-33-91; секретариат—3-36-82.

КИЛДИСТЕР:

Чааактың ажилчорудулгазы-биле харылзаа тудар килдис—3-33-91; экономиктиг оскерттигелер болгаш социал амыдырал—3-34-49; медээлер албаны—3-39-15; чагаалар болгаш чагыдылга—3-39-03. Бухгалтерия—3-41-23; корректорлар—3-41-16.
Солун неделяда үш катап үнер. Хемчээли 2 парламал ама. Тиражи 4742. Чагыр 378.
АГАР САНЫ: КБ "Тыва кредит" № 363406. корр. сч.700161629. МФО 049304729.
ИНН—1701008465.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хойлуужулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелинге бүрүткелтинген. Бүрүткелтирген дугаары—Т 00007.
Солунда парлаттыңан материалдарның авторларының бодаалары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айттыңан саннары болгаш оске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.